
ZNANSTVENA „OBRAĐA“ DRUŠTVA

Bilo koji društveno-znanstveni, epistemološki i uopće kulturni opis nekog identiteta i njegova povijesna razvitka nije samo puki opis, nego je ujedno i sistematizacija znanja, te kao takva istodobno i refleksija o sebi. Zato je jednako važno detektirati činjenice kao i tipove iskaza o njima. K tomu on je još i prikaz djelovanja na „svijet i život“ dotična identiteta i njegova povijesnoga puta konstituiranja. To znači u najširem smislu i konteksta kako (procesa) oblikovanja tako i oblikovanoga, jednom riječju kako „logike strukture“ tako i „logike procesa“, pa tako i „logike diskursa“, pa bi slijedilo da se on ne može ni „razriješiti“ nego hermeneutički, posebno u onom segmentu u kojemu je on „jezik“. Zato čak i samo puko katalogiziranje posjeduje neku imanentnu vremensku protežnost iz koje svjedoči o „logici procesa“ kao što govori i o „sazrijevanju“ strukture ili „tipu iskaza“. Ono je u Hrvata evoluiralo od antičke ka kršćanskoj, s njima pripadajućim kulturnim institucijama podobnima za opsluživanje društvena funkcioniranja. Moglo bi se reći da se hrvatski subjekt unutar tadanjega europskoga konteksta najprije nametnuo kao politički faktor (već u 9. i 10. stoljeću), da se kulturno i znanstveno značajnije nameće u 11. i 12. stoljeću, a tek u 13. i 14. stoljeću on se tom horizontu nudi kao samosvojan subjekt i doprinos. To ujedno svjedoči i o evoluciji kao i mijenjanju kulturne paradigme i kulturnoga modela opće.

Zato se nijedno razdoblje, a posebice Hrvatski narodni preporod, nije samo iscrpljivalo u kulturno-političkoj sociodinamici, preokupirajući se aktualnim problemima, nego je strukturna matrica bila također tvorevina svijesti o povijesnoj relevantnosti. Zapravo je probudene emancipatorske snage izravno podgrijavala i povijesna činjenica i historiografska spoznaja o ustavno-pravnoj važnosti događaja i njihove „obrade“, bilo u obliku „povijesnih slika“ (na hrvatskoj, unutarnjoj „strani“) ili „povijesnih klišeja“ (na inozemnoj, izvanjskoj „strani“), o čemu dakako mje-

rodavno može progovoriti analiza historiografske „obrade“ društva, koja će i uslijediti u drugoj polovini 19. stoljeća. Zato se historiografska „disciplina“ nadaje kao jedna od najrelevantnijih. Načelno govoreći, jamačno da je jedan sloj historiografskog diskursa bio djelomično arhe/mitološki strukturiran, posebno u obliku „povijesnih slika“, no i kao takav bio je u strogoj funkciji glavne intencije Hrvatskog narodnog preporoda – *nacionalne samobitnosti*. U strukturi Hrvatskog narodnog preporoda, dakle, svakako je i epistemološka svijest, proizvodnja znanja o znanjima, odigrala također važnu ulogu. No, odmah na početku uočava se jedan paradoks: kad se unutar Hrvatskog narodnog preporoda začinje ilirski pokret (od 1830. do zabrane ilirskog imena) o znanstvenom radu u strogom smislu riječi gotovo ne može biti govora, dakako u smislu kako nam to europski kontekst namire (Ampère, Gauss, Hegel, Michelet, Comte, St. Mill). Ali da je bilo svijesti o epistemološkoj naravi pitanja u najmanju ruku svjedoče Vukotinovićeve „materijalistički“ radovi, Šulekova jezikoslovna djela i dakako kasnija predavanja i radovi Špire Brusine, i uopće druga polovica stoljeća.

Premda su **prirodne** znanosti umnogome zaostajale za društvenima, one su u vrijeme ilirskog pokreta ipak krčile put. Prirodne znanosti, prirodoslovlje, bilo je vezano uglavnom uz sljedeća imena: Robert Visiani, botanik (*Flora Dalmatica, I-III, 1842.–1851.*), Josip Kalasancije Schloesser, planinar i botaničar, opisao je mnoge hrvatske planine, floru i faunu, Ljudevit Vukotinović, geolog, geograf i botanik, Bogoslav Šulek, Grgur Bučić, Spiro Brusina, Dragutin Gorjanović-Kramberger, dok bi se pionirskim radom mogla smatrati i Gajeva knjižica *Die Schloesser bei Krapina* (1826.), jer u tom očito romantičkom spisu naveo imena 211 biljaka svoga rodnog kraja. Tako se 1852., mada je to u strogom smislu postilirsko razdoblje Bachova apsolutizma, pa i „via negationem“ otvorila mogućnost epistemološkog obrata, kako je više puta naglašeno. Matica raspisuje nagradu za dobar prijevod uvaženijih prirodoslovnih djela. U tom kontekstu B. Šulek 1858. nudi Matici *Cvjetanu*, zapravo udžbenik botanike za gimnazije. Prvi dio, *Biljarstvo*, već je bio tiskan u Beču 1856. To je bilo i prvo Matičino prirodoznanstveno djelo. Doduše kompilatorsko, to djelo nije samo vršilo svoju poučnu prirodoslovnu funkciju nego, s obzirom na to da je bilo pisano živim narodnim jezikom, ujedno je ispunjavalo općekulturnu i jezičnu ulogu.

Hrvatska se **geologija**, kao i druge europske, temeljila na spoznajama od antičkih pisaca, preko srednjovjekovnih

(crkvenih) i Kopernika u 16. stoljeću, te Boškovića u 18. stoljeću, tako da je 19. stoljeće dočekala spoznaja da su pojedini fosili karakteristični za pojedine slojeve Zemljine kore. A to je bila pretpostavka ideje evolucije organizama (Lamarck, Darwin). U Hrvatskoj će se tek osnutkom Akademije i Hrvatskog narodnog muzeja te djelom polihistorika Lj. Vukotinovića (*O petrefaktih u obće i o podzemnoj i flori susedskih laporah*, 1870.) taj zamah znatnije pokrenuti. Tek će djelovanje i pisanje Gjura Pilara, kao univerzalnoga geologa, čija su djela prevedena na engleski i objavljena u Americi, profesionalizirati tu znanstvenu granu. S jedne je strane bio upućen u recentne svjetske teorije, a s druge je strane ukazivao na domaće (regionalne) geološke probleme, pretpostavljajući do oni nemaju samo značenje za geologiju nego i za gospodarstvo. Njegova su djela bila teorijsko-metodološki utemeljena, te iako su obrađivala regionalno područje, imala su odjeka u svijetu.

Pojavom Mije Kišpatića i Dragutina Gorjanovića-Krambergera, u suradnji s Pilarom, geologija se grana i profilira. Potonji je, kao začetnik paleoantropologije, priznanje stekao već studijama o fosilnim ribama Hrvatske i Bavorske, a posebno otkrićem i monografskom obradom krapinskog pračovjeka, što postaje znanstvena činjenica. On je bio i odličan organizator, pa je osnivanjem *Geološkog povjerenstva* (1909.) hrvatsku geologiju podigao na međunarodnu razinu. Mijo Kišpatić, pak, kao sveučilišni profesor i ravnatelj Mineraloško-petrografskog odjela Narodnoga muzeja, usredotočio se na mineralogiju i petrologiju te je bio prvi u svijetu koji je dao kompleksan prikaz ofiolita, čime je anticipirao kasnije rasprave o ultrabazičnim stijenama (današnja mobilistička koncepcija tektonike ploča). Ono što je, međutim, nedostajalo Kišpatiću, znanstveno je ostvario Andrija Mohorovičić, koji se bavio meteorologijom i seizmologijom, pa je kasnije granica između Zemljine kore i plašta nazvana *Mohorovičićevim diskontinuitetom*, a u čast njemu jedan je krater na Mjesecu nazvan njegovim imenom. Glavni djelatnici hrvatske geologije u 19. stoljeću dokazuju da su oni teorijsko-znanstveno bili na međunarodnoj razini, a svojim su pionirskim djelima to bili i u svjetskim razmjerima.

Rad iz područja **biologije** sve će se do potkraj stoljeća svoditi na florističko i faunističko proučavanje Hrvatske, dok za eksperimentalni rad nije bilo uvjeta. Također, uz strane stručnjake, već od polovice 19. stoljeća sve je veći udio i domaćih znanstvenika za što je zaslužan i narodni preporod jer su osnovane znanstvene i prosvjetne institucije koje su njegovale znanstveni rad. A i sam rad se smatrao domoljubnim činom. Prva su značajna domaća imena

Riječanin Josip Host, Zadranin Domeniko Pappafave, te posebno Šibenčanin Robert Visiani, profesor botanike na sveučilištu u Padovi, koji je svoja istraživanja objavio u monumentalnom djelu *Flora Dalmatica*.

Daljnji je rad bio prvi originalni botanički rad o flori i fauni. Naime Josip Schlosser Klekovski objavljuje *Flora Croatica* (1869., zajedno s Vukotinovićem) te *Fauna kornjaša*, monumentalan rad pisan hrvatskim jezikom, koji je i „danas jedno od najopsežnijih djela faunističke literature u Hrvatskoj“ (Blašković, 1966: 395) te kojim su u znanstveno-metodološkom smislu stali uz bok onodobne europske znanosti. Lj. Vukotinović piše podosta radova o Medvednici, alpskom bilju, a u suradnji sa Schlosserom napisao je 1957. *Syllabus florae croaticae*. Iste godine Josip Ettinger objavljuje raspravu *Srijemsko-slavonsko-hrvatske divlje životinje, zvijeri i ptice*, također s ambicijom sistematizacije biologijskog inventara hrvatskih zemalja. Slično društvenim znanostima (etnografska i folklorna akcija), i na ovom području bila je pokrenuta akcija sabiranja prirodnih osobitosti i rijetkosti, koja se pokreće činom osnivanja Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva 1841., a 1846. utemeljena je botanička zbirka donacijom botanika Josipa Hosta, koji je prikupio i sredio preko četiri tisuće biljnih vrsta. Društvo pokreće časopis *Gospodarski list*. Gospodarsko društvo 1847. osniva u zagrebačkom Tuškancu prvo poljoprivredno pokušalište, ustanovu dakle za praktične potrebe poljoprivrede, a doskora organizira „vremenoslovna meteorološka motrenja“ osnivajući 1853. Observatorium meteorološki za Hrvatsku i Slavoniju. Tom je prigodom u *Gospodarskom listu* (11/1853.) publiciran prvi hrvatski meteorološki izvještaj. Slična je aktivnost bogata i u Dalmaciji i Istri (Ljudevit Rossi, Bohuslav Jiruš, Viktor Mihajlović, Lujo Adamović). Svjetsku je slavu postigao zoolog Zadranin Spiridion Brusina, osnivač Hrvatskog naravoslovnog društva, ravnatelj Zoološkog odjela Narodnog muzeja, autor više od stotinu rasprava, monografija i znanstvenih priloga iz područja zoologije. Njime je hrvatska faunistika dosegla zrele razmjere. Naime, radove objavljuje u uglednim europskim časopisima, sudjeluje na kongresima, stvara bogate muzejske zbirke.

U vezi s tim znanstvenim poljem važno je ukazati na Darwinovu teoriju evolucije koja je dala poticaja poredbenoj anatomiji, embriologiji, biocenologiji, genetici, paleoantropologiji. Na tu teoriju reagiraju i hrvatski stručnjaci, Josip Torbar, Lj. Vukotinović, O. Kučera, te Brusina koji u Zagrebu drži javna predavanja o darvinizmu, a svoje ideje oni izlažu i u pisanom obliku (na hrvatskom i stranom jeziku) i tako rade na popularizaciji darvinizma i znanosti

uopće. Krajem stoljeća dolazi i do žestoke polemike oko darvinizma između B. Šuleka, koji ga prihvaća, i A. Bauera, koji ga odbacuje. Dok su domaći autori objavljivali svoje radove u stranim publikacijama, oni su lakše probijali granice Hrvatske i činili skupinu europske misli, dočim su objavljivanjem u hrvatskim publikacijama (*Radu*) oni radili za domaći teren i tako popularizirali i senzibilizirali domaće pučanstvo, ali su bili recepcijski prikraćeni za europski horizont. No, taj nedostatak popunjava pokretanje *Glasnika Hrvatskoga naravoslovnog društva* (1886.), u kojemu se, na Brusinunu inicijativu, objavljuju radovi i na europskim jezicima.

U prvim desetljećima 19. stoljeća **kemija** je u Hrvatskoj jamačno najslabije razvijeno znanstveno polje, a tek nakon 1876. objavljuju se kemijska istraživanja, a i samo nazivlje normirano je tek Šulekovim rječnikom (1874.). Može se reći da je ipak francuska vladavina u Dalmaciji unijela prve značajnije promjene u programu kemije u školstvu (prvi profesor kemije u Zadarskom liceju bio je Carlo Bignami), a u okviru hrvatskoga preporoda i gospodarskoga društva raste interes za kemiju (dobivanje indiga) tako da član Društva Ivan Taubner određuje kemijska svojstva indiga i drži predavanja iz područja kemije. Kemiji je više prostora u školskim programima posvećeno otvaranjem realki, pa je tako profesor na zagrebačkoj realci Pavao Žulić autor prvog udžbenika kemije na hrvatskom jeziku (*Obća kemija za male realke*, 1866.) i forenzički istražitelj, koji ujedno stvara i hrvatske nazive.

Austrijska je vlada, iz gospodarskih razloga, utemeljila u Križevcima *Učilište* s kemijskim laboratorijem (Lučbarnica, 1860.), a kemija postaje obvezatan predmet, i malo potom za sve tri godine studija (opća, anorganska i organska, agrikulturna i analitička, te analitička kemija i gospodarska tehnologija), dočim je profesor bio Gustav Pexidr, autor udžbenika, član odbora za tvorbu hrvatskog kemijskog nazivlja. Značaj tog učilišta bio je i u odgoju mladih kemičara koji će kasnije biti utemeljitelji visokih škola (Vladimir Njegovan utemeljuje najprije Tehničku visoku školu, a potom Tehnološki fakultet, na kojemu će neko vrijeme raditi i nobelovac Vladimir Prelog). Paralelno s tim polako se začinje i djelatnost pisanja rasprava iz kemije na hrvatskom jeziku, najprije kao izvještaji realki, a potom u *Radu* JAZU u kojemu radovi imaju ambiciju izvornih znanstvenih radova.

Kad su u pitanju bile **matematika, fizika i astronomija**, školski sustav mađarskog dijela Monarhije, u prvoj polovini 19. stoljeća, bio je određen planom i programom

Ratio educationis, čega se držala i Kraljevska akademija znanosti u Zagrebu, slična drugim akademijama u Monarhiji. Tako je Franjo Klohammer bio profesor i autor udžbenika iz teorije jednačaba, dok je profesor fizike bio Juraj Šug, a potom Antun Šuflaj. Dakako, narodnim preporodom nastaju znatne promjene u kojima je i znanost važila kao vrijedan segment općeg narodnog identiteta, pa u tom smislu Vatroslav Bertić u *Danici* upozorava na važnost matematike i udžbenika utemeljenih na drugačijim metodološkim postavkama (matematički formalizam).

Novi školski program 1850. omogućio je profesorima bavljenje stručnim radom te tiskanje u školskim izvješćima. Iako su ti tekstovi iz matematike i fizike uglavnom bili referiranje najvažnijih i najrecentnijih rezultata tih znanstvenih područja, ipak su oni pripremali uvjete za znanstveni rad i prenosili znanstvene spoznaje u Hrvatsku. Otvaranjem sveučilišta profesor fizike postaje Čeh Vinko Dvořak, asistent E. Macha, koji se najviše bavio akustičkim istraživanjima (na kojega se kasnije pozivao Lebedev), a njegovi su radovi imali znatna odjeka u svjetskoj fizikalnoj literaturi. Prvi je u Hrvatskoj koristio Röntgenovo otkriće x-zraka i snimio kosti ruke. Profesor matematike bio je Karel Zahradnik, dok je astronomiju počeo predavati tek 1886. Gjuro Pilar. Izdavanjem edicije *Rad* (JAZU) u njemu surađuju Martin Sekulić i Simon Šubic, kod kojih niče potreba za rješavanjem nekih teorijskih pitanja iz fizike (postanak svjetlosti, električne i magnetske pojave – *Fluorescencija i calcescencija, Fizika atoma i molekula*). Matematik Zahranik bio je aktivniji pisac radova iz, uglavnom, algebarskih krivulja i na taj način utjecao na hrvatske matematičare da se bave geometrijskim problemima, stvorivši gotovo školu (David Segen, Vladimir Varićak, Juraj Majcen, Eduard Doležal).

Prva su pak astronomska motrenja počela u zvjezdarnici u Puli 1862., a godine 1869. ta se podružnica tršćanskog zavoda osamostaljuje i postaje Hidrografski zavod koji ima nekoliko odjela (astronomski, meteorološki, magnetska motrenja, opservatorij za morske mijene, odjel za instrumente s mehaničkom radionicom, odjel za karte i nautičke knjige, mornarička knjižnica) i u funkciji je potreba ratne i trgovačke mornarice. Istaknutiji djelatnici bili su Ivo Benko i Eugen Jelčić, koji su svoje radove objavljivali u stranim časopisima, dok je Spiridion Gopčević otvorio privatnu zvjezdarnicu u Malom Lošinj u te je posebno promatrao Mars, Veneru, Merkur. I to znanstveno polje dokazom je dakle da se i u Hrvatskoj radilo na utemeljenju znanosti i ustanova, nazivlju i populariziranju prirodnih znanosti, i gotovo je čitavo 19. stoljeće služilo kao priprava narednome.

Već je ukazano na važnost osnivanja benediktinskih samostana u Hrvatskoj. Upravo su počeci **poljodjelstva** povezani uz samostan u Rižnicama jednostavnom logikom obveze rada u poljima, što implicira i poljodjelska znanja. Uvođenjem kultura iz Amerike i u Hrvatskoj se budi slična poljodjelska djelatnost, dok Križanić opširno piše o toj djelatnosti. Tu će ulogu kasnije preuzeti kalendari, a Reljkovićev *Satir* je dobrim dijelom ekonomski spis, pa tako i poljoprivrednog sektora (ovčarstvo, duhan, svilarstvo). U Dalmaciji potkraj 18. stoljeća, pod utjecajem fiziokratskog pokreta, širi se unaprjeđenije poljoprivrede i poljodjelske znanstvene ustanove (Academia economica-letteraria, u Zadru 1787., koja se 1806. pretvara u Visoku školu s Agronomskim odsjekom).

Prvi počeci iz ekonomike poljoprivrede na zagrebačkoj akademiji datiraju osnivanjem političko-kameralnog studija, a početkom 19. stoljeća se na Kraljevskoj akademiji uvodi predmet poljodjelstva. Ivan Kapistran Adamović napisao je prvi hrvatski poljoprivredni priručnik (*Gospodarski pravilnik*, 1774.), Reljković prvu hrvatsku poljodjelsku enciklopediju (*Kučnik što svakog miseca... činiti*, 1796.), a Josip Šipuš prvu poljodjelsko-ekonomsku knjigu (*Temelji žitne trgovine*, 1796.). U Zagrebu se 1841. osniva Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo koje je žurno u promicanju poljodjelstva, racionalnih metoda obrade zemlje, organizira izložbe i izdaje knjige, a posebno se ističe *Gospodarski list* u kome članovi objavljuju vrijedne znanstvene i poučne radove. Osnivanjem pak Kraljevskoga gospodarskoga i šumarskoga učilišta u Križevcima (1860.), s pripadnim velikim zemljištem, počinje znanstveno istraživanje, a njegov prvi ravnatelj D. Lambl objavljuje više radova i uvodi hrvatsko stručno poljodjelsko nazivlje, dok nastavnici učilišta objavljuju knjige. Ubrzo počinju i meteorološka opažanja koja se 1891. proširuju na tlo i tako nastaje agrometeorologija. U drugoj polovini 19. stoljeća znatno jača znanstvena djelatnost u području poljodjelstva – Šulek, Vukotinović, Schlosser-Klekovski, Vukasović, sa stručnim nazivljem na hrvatskom jeziku – i to do te mjere da engleski entomolog Kirby uvrštava hrvatski jezik u one jezike na kojima se u svijetu objavljuje entomološka literatura. I u Dalmaciji (Šibenik, Split, Zadar) osnivaju se različite udruge koje rade na promicanju i kultiviranju gospodarstva.

Počeci **šumarstva** u Hrvatskoj vide se u statutima starih hrvatskih gradova, koji kao i zakonske uredbe Marije Terezije iz 1769., ili zakon o šumama iz 1852., propisuju sječu, dok je zakonima iz 1894. uvedena stručna šumarska služba u Hrvatskoj koja se temeljila na načelima šumar-

ske znanosti. Ta je znanost u početku bila pod utjecajem njemačke škole da bi se s vremenom stvorile specifične hrvatske metode. Nakon Austro-ugarske nagodbe u jurisdikciji Ugarske bile su i državne šume za koje je vrijedio zakon Kraljevine Ugarske iz 1788. Ti i drugi brojni propisi i uredbe stvarat će solidan kontekst razvitku hrvatskih šuma, a temeljili su se na francuskom osnovnom načelu šumarske znanosti. Konačno je zakon o šumama donesen 1852. koji dijeli šume na državne, općinske i privatne, i koji je posebno normirao načelo potrajnosti, zahvaljujući kome je površina hrvatskih šuma sačuvana sve do danas. A one su takve i zbog kampanje pošumljavanja onih dijelova koji su bili „goli“. Za razvitak šumarske struke nesumnjive zasluge ima i *Šumarski list* (1877.), koji izlazi do danas.

Početak 19. stoljeća u Hrvatskoj obilježilo je nepovoljno **zdravstveno** stanje koje je obilježilo sve segmente od visokog mortaliteta djece, niske zdravstvene kulture, siromaštva do nedostatnog broja zdravstvenog osoblja i manjka ustanova. I u tom je sektoru narodni preporod učinio svoje, nastojanjem na prosvjećivanju, pa dakle i zdravstvu. Pa ipak sve do pred kraj stoljeća veterinarsku su službu uglavnom obavljali medicinari. Iznimak je bila Vojna krajina i po zdravstvenom režimu, i po brizi za stoku, pa su tamo prispijevali prvi diplomirani veterinari. Sredinom 19. stoljeća skupina autora izradila je novi osnovni zakon o zdravstvu, jer je onaj Marije Terezije, iz 1770., već bio zastario, da bi konačno 1874. bio donesen Zakon o uređenju zdravstva koji je hijerarhijski normiran, od općine preko podžupanija do odjela, a 1894. još je doraden. Tada (1874.) se prvi put propisuje i položaj veterinarske službe, da bi 1888. zakonom bilo veterinarstvo odvojeno od medicine i normativirano u praktičnoj i institucionalnoj sferi, i to na europskoj razini. Godine 1894. donesen je zakon o ljekarništvu kojim je ljekarnička služba proglašena sastavnim dijelom javne zdravstvene službe. Ovo je stoljeće ujedno i stoljeće brojnih zaraznih bolesti (djece, odraslih i stoke) diljem cijelih hrvatskih zemalja, što je uz liječenje iznudilo i znanstvenu obradu pojedinih zaraznih bolesti.

Glede medicinskog školstva, tek je francuska vladavina donijela rezultate na tom području pa u Zadru otvara Licej (1806.) koji obuhvaća medicinski studij (u trajanju od 4 godine) i studij farmacije (3 godine), 1810. prerastao u visokoškolsku ustanovu u rangu sveučilišta po uzoru na francuski tip centralne škole. Kontinuitet je donekle nastavljen kad je austrijska uprava 1821. otvorila Primaljsku školu u Zadru, čiji je profesor kasnije bio i Ante Kuzmanić, magistar kirurgije i primaljstva, autor udžbenika za

tu školu, inače središnja osoba narodnog preporoda u Dalmaciji. U Zagrebu će Primaljsko učilište biti otvoreno tek 1877. Pri Mudroslovnom fakultetu je 1882. otvoren studij farmacije, dok je Zavod za farmakognoziju, utemeljen 1896., prvi takve vrste u svijetu. Farmaceutsku nastavu obnašali su Gustav Janaček i Julije Domac. Jedno od prvih u Europi i jedino na južnoslavenskom prostoru bilo je Gospodarsko-šumarsko učilište u Križevcima, osnovano 1860., i kao takvo ima za gospodarsku povijest Hrvatske izniman značaj, posebno veterinarske službe.

Na početku 19. stoljeća hospitali prerastaju u prave zdravstvene ustanove, pa su tako osnovane manje bolnice u Zadru (1804.) i Šibeniku (1807.), a u Zagrebu otvara se Bolnica milosrdne braće (1804.) na Harmici, da bi potkraj 19. stoljeća u Hrvatskoj bile već 33 bolnice sa 2939 postelja i 55 liječnika. Dok su u Dalmaciji postojale bolnice u Zadru, Šibeniku, Splitu, Dubrovniku, Kotoru i Hvaru, u Istri je još za francuske uprave u Vodnjanu utemeljena vojna bolnica, a u Puli je 1861. sagrađena Mornarička bolnica s kapacitetom od 500 kreveta. Bolnice postoje u Rijeci, Krapanu kraj Labina (za rudare), Kraljevici (za škrljevsku bolest), Sisku, lazareti u Martinšćici, Petrčanima kraj Zadra. Tek se devedesetih godina osnivaju specijalistički odjeli, kada se primjenjuje i rentgen.

U hrvatskim su zemljama bujala i lječilišta (toplice) čime raste broj korisnika, pa se razvija i turizam, a raste i praktična znanstvena analiza vode ljekovitih izvora, te klimatološka i fiziološka istraživanja, čime Opatija izbija u prvi plan, donekle i Lošinj. S tim je u neposrednoj vezi i povećanje broja ljekarna, pa ih već krajem stoljeća u Hrvatskoj i Slavoniji ima 117, u Dalmaciji 68, od čega 26 privatnih. Od njih neke proizvode i vlastite masti, zaštićene patentom u Londonu, dok se lijekovi proizvode u tvornici u Pregradi, prvoj kemijsko-farmaceutskoj tvrtki u jugoistočnoj Europi, inače poznatoj u cijelom svijetu. I preparat (eliksir) „Elsa-fluid“, ljekarnika Eugena Viktora Fellerera, osvojio je tržišta Austrije, Njemačke, Italije, Francuske, Engleske, Egipta, Kine, Japana, Amerike, i bio odlikovan zlatnom kolajnom na nekoliko svjetskih izložaba. Krajem stoljeća počinje i proizvodnja domaćih cjepiva (protiv velikih boginja), a zavod je bio preteča današnjeg Imunološkog zavoda. Socijalno osiguranje kao i služba Crvenog križa razvija se krajem stoljeća. I hrvatski liječnici, radeći u domaćim i stranim bolnicama, stekli su svjetsku slavu, a neki bili i pioniri svojih disciplina (Gjuro Catti, laringolog).

Jamačno se razvoj zdravstva nije odvijao a da ga nije „pratilo“ osnivanje liječničkih, veterinarskih i ljekarničkih

udruga i objavljivanje stručne literature s normiranjem hrvatskog nazivlja. Te su udruge regulirale staleške interese i načine ponašanja te su vršile savjetodavno-stručna informiranja. Tako je 1845. osnovano Zagrebačko liječničko društvo čiji su statut izradili Aleksa Rakovac, Aleksa Vancaš i Lavoslav Schönstein, a u Zadru je pak 1884. osnovan Liječnički zbor grada Zadra. Zbor se liječnika inače zalagao za otvaranje domaćeg medicinskog fakulteta, za rad na hrvatskom medicinskom nazivlju, na općoj higijeni puka, za osnutak zemaljskih bolnica, primaljskog učilišta, i drugo. Zbor liječnika pokrenuo je 1877. stručno-znanstveni časopis *Liječnički viestnik*, mjesečnik koji izlazi do danas pa je registratorom razvitka hrvatske medicine. Na sličan su način osnivana i farmaceutska društva s ciljem poboljšanja usluga i struke. Objavljivanje znanstvenih radova na hrvatskom jeziku moglo je doći tek nakon što se donekle razradila terminologija. Prvi je medicinski rječnik izradio Ivan Dežman (1868.), a prvo izvorno medicinsko djelo na hrvatskom jeziku objavio je Ante Schwarz (*Opisna anatomija*, 1873.), kojemu je dodao popis stručnih termina. To dopunjuje i Šulekov rječnik znanstvenog nazivlja te drugi (Ante Kuzmanića, Ivana Žirovčića, Milana Nemičića) slični rječnici. Bila je obilna i zdravstveno-prosvjetna literatura i različita popularna poučna predavanja. Slično su prva izvorna veterinarska djela na hrvatskom jeziku knjige Josipa Ubla (*Anatomija i životoslovlje domaće životinje*, 1874., *Sudbeno živinarstvo*, 1876., *Bolesti i liekovi za domaću životinju*, 1876. i druge), u kojima rabi hrvatsko veterinarsko nazivlje.

Hrvatska **arheologija** svoje početke ima u renesansi, pa su dakle i pisci renesansnog doba (M. Marulić) proučavali različite ruševine. I kasnije se time bave specijalisti drugačijih usmjerenja (R. Bošković). Inače je arheologija pratila kolonijalna osvajanja tijekom 19. stoljeća pa se tako osnivaju i velike institucije (*L'Ecole Française d' Athènes*, 1846.). Prva muzejska ustanova u jugoistočnoj Europi sagrađena je uz Dioklecijanovu palaču 1821. No, prvi hrvatski stručnjak arheolog bio je Matija Petar Katančić, koji je predavao arheologiju i numizmatiku na Sveučilištu u Budimu, i kao takav napisao niz vrijednih rasprava iz topografije i numizmatike Panonije i Ilirika. I Ivan Kukuljević Sakcinski također se bavio skupljanjem arheoloških podataka (*Acta croatica*, 1863.) te je obavio velik pionirski posao otkrivanja hrvatskih spomenika (Zaninović, 2009.). Šime Ljubić također je znanstveni pionir. Bio je ravnatelj arheoloških muzeja u Splitu i Zagrebu i pisac prve rasprave o povijesti arheologije (*O napretku arheološke znanosti u našoj hrvatskoj zemlji*) te brojnih numizmatičkih rasprava i

rasprava o antičkim napisima. Inicijator je Hrvatskoga arheološkog društva te osnivač i urednik *Viestnika* Društva u kojemu je tiskao niz svojih važnih rasprava. Goleme zasluge ima i za izdavanje spisa iz mletačkih i bečkih arhiva, srednjovjekovnih statuta Hvara, Budve, Skradina. Koliko je bio uvažavan u europskom kontekstu svjedoči što je za života bio članom niza europskih akademija (Rusije, Njemačke, Francuske, Italije i drugih). Inače je Hvar, kao „klasični otok“, rodio niz proučavatelja njegovih starina. Osnivanjem JAZU-a i pokretanjem njegovih publikacija, arheologija ima posebno važno mjesto, a osamdesetih godina 19. stoljeća događaju se važna otkrića ranokršćanske arheologije u Saloni, te se posebno ističe Frane Bulić, koji je bio toliko uvažavan da je u Splitu mogao sazvati 1894. prvi europski arheološki skup o Saloni. Pored njega je europsku slavu postigao i Josip Brunšmid, grecist, specijalist za natpise i novac grčkih gradova u Dalmaciji, a kad je 1896. izabran za profesora klasične arheologije na Sveučilištu u Zagrebu započeo je studij arheologije u Hrvatskoj. Zamjetna je i njegova muzejska djelatnost kao i iskopavanja.

U drugoj polovini 19. stoljeća cvjeta hrvatska srednjovjekovna arheologija za čiju zaslugu je značajan fra Luj Stjepan Marun, koji je surađivao s Bulićem. Istraživao je sjevernu Dalmaciju i otkrio niz lokaliteta iz rane hrvatske prošlosti. Pokretač je časopisa *Starohrvatska prosvjeta* (1895.), koji izlazi sve do danas. Jednom riječju, hrvatska je arheologija 19. stoljeća dio europske i ravnopravna je s njom.

S obzirom na društvene znanosti, u užem smislu riječi, glede hrvatskoga **državno-pravnoga** segmenta Hrvatska je od početka bila ustrojena tako da su se ta početna stanja umnogome odražavala i slijedila i u kasnijim evolucijama državnoga i pravnoga „pakiranja“ društva, te ga je stoga nužno u kraćim skicama navesti. Sistematičari (Dabinović, 1990., Kostrenčić, 1956.) tako obično periodiziraju hrvatsku državno-pravnu prošlost u četiri velika razdoblja: prvo 626.–1180., drugo 1180.–1527., treće 1527.–1790. te četvrto 1790.–1918., čemu danas moramo pridodati i vrijeme od 1918.–1990. s dva različita modaliteta (dvije Jugoslavije), te od 1990. nadalje. U svima su njima neki zajednički temelji (posebno glede rimskog prava iz uvodnoga razdoblja), ali i posebnosti. Za prvo je razdoblje kapitalan spis Konstantina Porfirogeneta o upravi carstva, te dakako *Ljetopis popa Dukljanina*. Bio je to p(r)opis različitih naredaba i listina, svjetovnih i crkvenih, koje su bile „regulativne“. Koncem toga razdoblja „narodnih vladara“, u ovom kontekstu je bitna *Pacta conventa* (1102.) iz koje

jasno proizlazi da je bit dogovora i ugovora analogan kao što je bio „samorazumljiv“ odnos Hrvatske (iz vremena narodnih vladara) prema Bizantu, kad je bila riječ o poštivanju sloboda i prava zemlje kojoj je titularno vladar, odnosno reproducira (ugovor) formule „koja je u vrijeme rimske carske birokracije služila za uređenje odnosa između carstva i različitih došljaka“ (Dabinović, 1990: 100).

Znači da nije bila riječ o gospodarenju nego o administrativnoj i patrimonijalnoj sudbenosti, pa kasnije uporno pozivanje na taj dokument nije bila samo „papirnata“ državno-pravna argumentacija nego njena „sadržajna“ legislativna supstancija. Riječ je bila o pridruženoj, a ne oružjem porobljenoj zemlji. Ugovor je donekle implicirao, na razini društvene organizacije, starije plemensko ustrojstvo, koje je s krvne sve više prelazilo na teritorijalnu pripadnost temeljem donacijskog prava, kasnije županije (preslikano u saborovanje, potom modalitet kasnijih porodičnih zadruga, te običajno pravo) i titular kraljevske vlasti. Razvidno je, dakle, da su se donekle „ujedinile“ tri različite vrste pravnih normi: stari rodovski (plemenski) običaji tračkog, ilirskog i keltskog podrijetla, koji su bili prvi stupanj na putu do državne organizacije (iz vremena kad su se Slaveni „krili“ pod imenom Veneta, Anta), rimski zakoni (iz Justinijanova vremena vladanja) i pravo hrvatskih plemena koja su se doselila u rimsku Dalmaciju (ustroj gradova na temelju starokršćanske vjerske općine; usp. Kostrenčić, 1956: 102), pri čemu valja imati na umu status Dalmatinskog temata. Sabor je rano u Hrvata imao važnu ulogu, često kao vrhovna instancija, dok je ban, koji je istodobno bio namjesnik, sudac i vojskovođa, bio posrednik između sabora i kralja. Iz ovoga je zaključiti da načelno pojedinac nije mogao ništa bez odobrenja cjeline. Prema današnjim kriterijima bila je to prilično demokratska praksa (izrasla iz vojne demokracije), čemu je dokaz da su kod takvih zborovanja nazočna tri relevantna segmenta – kralj, pripadnici hrvatskog plemstva i skupina slobodnih ljudi, pri čemu je vladalo načelo konsenzusa, što ne znači da ponekad nije dolazilo i do krvoprolića. Posebno je dolazila do izražaja tako ustrojena uprava u gradovima kao samostalnim jedinicama kada su oni stekli status slobodnih kraljevskih gradova (navlastito bulama Bele IV). Rodnim listom hrvatske države drži se Trpimirova isprava iz 4. 3. 852. kojom daruje splitskoj crkvi neke posjede uz određene privilegije, što nije samo čin rađanja hrvatske države nego i početak hrvatskog prava, pri čemu je uloga dalmatinskih gradova, kao organiziranih jedinica, u izgradnji državnopravne historije iznimno važna (usp. Kostrenčić, 1956: 118-123).

U drugom razdoblju, od vladavine Arpadovića do Jagelovića, kako se Bizantsko carstvo utihnjuje dolazi do velikih

staleških promjena po franačkom uzoru, a to znači jačanju kraljevske uloge (sustavom donacija veća vjernost i podložnost), pa tako i knezova (primjerice Šubića), iako je zapravo donacijski sustav sve više slabio moć kralja činjenicom što je povećavao moć (novostečenih) plemića, feudalaca. Pače, postojala je razlika između lenskog, kao privatnopravnog ugovora, slobodnijega, i donacije u kojoj nije bilo privatnopravnog elementa, nego javnopravnoga, a i njihova je „nutarnja“ specifikacija različita. Taj je sustav dakle donio takve nagle promjene da su prelati i donatori postali prvi stalež, te su visoki kler i visoko plemstvo, koje se našlo oko kraljeve osobe, čak i njega znali „prikočiti“ u skladu sa svojim ovlastima utemeljenima u donacijskom institutu (paradigmatski su primjeri donacija Vinodola iz 1225. i Vinodolski zakonik iz 1288.). Tako je donacijski sustav generirao feudalizam koji traje sve do polovice 19. stoljeća. On se sastojao u sljedećem: vladar daje, prema svojem patrimonijalnom pravu, pojedincu zemlju na kojoj žive i koju obrađuju ljudi (kmetovi) koji daju dio radne snage u nekom obliku, a zemlju koriste kako bi preživjeli. Dakle, vladara koji daje zemlju, feudalca koji prima feud uz obvezu vojne službe vladaru, i kmeta, koji obrađuje tuđu zemlju, povezuje zemlja koja u feudalnom sustavu predstavlja najvažniji izvor života i bogatstva. Tako su posljedice feudalizacije putem kraljevskih donacija generirale sljedećim: stvaranjem novog donacijskog plemstva, slabljenjem vlasti kraljevskih župana, čime i slabljenjem kraljevske vlasti, statusom slobodnih kraljevskih gradova, jačanjem moći nižeg plemstva, pojavom sabora novog plemstva s ciljem ograničenja kraljeve vlasti (usp. Kostrenčić, 1956: 202-203).

Nego, Werböczyev Tripartit je državnopravno normirao odnose, i iako nikad nije postao pravnim zakonom ipak je ostao na snazi u Hrvatskoj sve do 1852. On je formalnopravno uredio zakone, naredbe, povlastice, prejudicije, običaje, statute, pri čemu je kralj garant centralne vlasti države. No, iako je kralj zakonodavac, on je vezan običajima, što znači da prema običajima zakon vrijedi tek supsidijarno. Uostalom, u staroj terminologiji zakon i običaj se zove „consuetudo“. Tripartit također detaljno razrađuje osobna prava, prema spolu, dobi, obiteljskom stanju, građanskoj časti, državljanstvu, vjerskoj i staleškoj pripadnosti, a u podlozi mu je rimskopravna razlika između fizičke i jurističke osobe (usp. Dabinović, 1990: 361-378). Sve ostalo što može biti predmetom prava, a nije osoba, pripada u prava na stvari (*res*), u podlozi čega je vrijednost (prava, obična, trajna). S tim u skladu su propisani i pravni postupci s argumentacijom i dokumentacijom.

Kako je ilirski pokret propulzivirao upravo u vrijeme kada je hrvatskim zemljama prijetilo još veće zatiranje, već 1848. počinje djelovati *Hrvatski građanski sabor* kao predstavničko tijelo i ujedno nositelj suvereniteta hrvatske države. Naime ban Jelačić je izbornim redom omogućio prodor u politički život pripadnika dijela građanske klase, pače i seljakagraničara. Od brojnih zakonskih članaka koje je sabor donio Franjo Josip je ipak potvrdio one zakonske članke koji uređuju poseban državnopravni položaj Hrvatske u Monarhiji, u odnosu prema Ugarskoj. Odnosilo se to na priznanje nacionalnog individualiteta Hrvatske, te upravnu i zakonodavnu autonomiju u unutarnjim poslovima, što je dakako uspostavom Bachova apsolutizma ponovno ukinuto sve do ponovna vraćanja ustavnoga stanja (1860.). Daljnjim je radom sabora Hrvatska dobivala ili gubila u mjeri bečkoga nastojanja da oslabi sad ugarski sad hrvatski zalet, ili pak u sklopu Hrvatsko-ugarske nagodbe kojom su, paragrafom 48., određeni autonomni poslovi. Koliko god u ustavnoj praksi bila okrnjena, nagodba je ipak osigurala autonoman državnopravni sustav.

Kada je pak riječ o razvitku pravne znanosti u 19. stoljeću, njega karakterizira europski znanstveni kontekst, ali i snažnije hrvatske osobnosti, a pospješio ga je dvogodišnji studij prava na Kraljevskoj akademiji znanosti u Zagrebu. Prema stranim uzorima pisali su se udžbenici za domaće potrebe na latinskom jeziku. Rad Akademije, nakon što je ukinuta (1850.), nastavila je Pravoslavna akademija te novosnovano sveučilište (1874.), pa je Pravni fakultet, čiji je plan i program slijedio austrijske, u nekim predmetima (kazneno pravo) i francuske, postao trajnim pokretačem pravne znanosti. Jednako su bile važne reforme bana Mažuranića kao i rad na izgradnji hrvatske pravne terminologije uglavnom po uzoru na njemačku. U tom se razdoblju ističe rad Baltazara Bogišića, inače bibliotekara Dvorske knjižnice u Beču i utemeljitelja Akademijina niza *Monumentum historico-iuridica Slavorum Meridionalium*, kao i djelatnost u Dalmaciji, u Zadru za vrijeme francuske uprave.

Prijelaz 18. u 19. stoljeće, kako u Europi tako i u Hrvatskoj, karakterizira početak liberalizma i klasične **političke ekonomije**, ali je na području gospodarstva znatno ranije prepoznati u hrvatskim zemljama teorijsku svijest koja je nastojala ići paralelno s njim, i njegovim različitim sektorima, kako bi poučila i tako unaprijedila tu sferu. Tako se znanstvena „obrada“ hrvatskog narodnog preporoda našla pred svojevrsnim paradoksom. S jedne je strane najagresivnije bilo jamačno književnopovijesno pospremanje uloge i značaja toga kulturnoga segmenta u mijenama

koje je provocirao preporod, a s druge strane je, prema nekim kulturolozima i ekonomskoj misli, uočena i apostrofirana upravo političko-gospodarska potreba, pa je dakle ona bila „zamašnija pobuda za razvitak hrvatskog preporoda nego čisto književne težnje“ (Horvat, 1942: 24), jer su one bile presudnije u veličini i jačini pojedinačnog angažmana u skladu s tezom da svaki politički pokret mora zauzeti sasvim određen stav prema važnim ekonomskim pitanjima (usp. Bičanić, 1952.).

Da je liberalizam, koji buja u Europi početkom 19. stoljeća, generirao i nacionalizam, notorna je povijesna činjenica. On je doveo do kraja feudalne državice (Njemačka, Italija), a druge je doveo do „dvojnosti“ (Austro-Ugarska), pa je poslužio kao matrica nacionalnoj ideologiji. To vrijedi dakako i za Hrvatsku, te su konzekvencije bile da se stvori nacionalna država sa što većim područjem i brojem stanovnika kako bi se na taj način ostvarila „povijesna prava“. Nositelj toga koncepta bilo je propulzivirano građanstvo. U tom kontekstu ekonomske poruke hrvatskih preporoditelja u dvostrukom su se smislu nastavljale na dotadašnju ekonomsku misao, kako domaće tradicije tako i europske suvremene. Je li ta misao sezala dublje od Vitezovića, ne može se odgovoriti bezostatno, jer je i Vitezović dijete tradicije, pa je preko njega do preporoditelja nadošla ekonomska misao ne samo kameralistička, jer je ona bila vremenski „tu“ (Reljković, Škrlec, a posebno već liberalistički Šipuš), nego i merkantilistička (Gučetić, Križanić, Gradić), iako se o „statutarnoj“ ekonomskoj misli (interes posredničke trgovine, politika opskrbe grada, poticanje proizvodnje – protekcionizam), ili pak iskustvu Dubrovačke Republike (B. Kotruljević, *Knjiga o umijeću trgovine*, 1458., kao kapitalan prinos dvostavnom knjigovodstvu i analizi tržišta), ne može govoriti u eksplicitnom smislu. Dakle, ono što obasiže ekonomska misao preporoditelja valja motriti u najmanju ruku od kraja razdoblja merkantilizma (1525.–1750.), točnije razdoblja merkantilističke misli u hrvatskim zemljama (1600.–1750.), prema periodizaciji V. Stipetića (2001.), te „preko“ preporoda do kraja 19. stoljeća, kad se zajedno s institucijom (Pravni fakultet) značajnije začinje ono što bi se u novije vrijeme moglo nazvati hrvatskom ekonomskom misli.

Upravo je kasni merkantilizam naglašavao više razvitak proizvodnih djelatnosti, te državnu intervenciju u ekonomskoj djelatnosti kako bi jačao nacionalnu ekonomiju (prema Heckscherovoj doktrini). Riječ je, dakle, bila o protekcionizmu, na što će se kasnije obrušiti A. Smith, a sve je to predstavljalo svojevrstan „uvod“ u prosvjetiteljsku ekonomsku misao (kategorija obitelji, rada, liberalne

demokracije – N. V. Gučetić, J. Križanić), koje je načelno imalo ambicije svijet osloboditi zabluda prošlosti. No, industrijska revolucija u Engleskoj, prodor trgovine na nove kontinente, osnivanje SAD-a (1776.), Francuska revolucija u bitnome revolucioniraju političku ekonomiju, čije su konzekvencije sloboda savjesti, izborno pravo, neovisnost tiska, pravo udruživanja, slobodno djelovanje tržišta. Kako je Hrvatska podijeljena tako su i ekonomske ideje u Hrvatskoj i Slavoniji kameralističke, a u Dalmaciji francusko fiziokratske.

Kameralizam je njemačka varijanta merkantilizma (prema Dvorska komora – *Hofkammer*), a uloga joj je bila baviti se prihodima i rashodima države, odnosno carskog dvora. Dakako da su hrvatski kameralisti bili pod utjecajem austrijskog kruga (Johann Joachi Becher, Philip Wilhelm von Hörnigk, Wilhelm Schröder). Kako je o Reljkoviću riječ u drugom segmentu naše radnje, na ovom će mjestu biti natuknički riječ o ekonomskoj misli Nikole Škrleca Lomničkoga, uz podsjećanje da se u Varaždinu osniva Političko-kameralni studij 1769., a potom u Zagrebu Kraljevska akademija (1776.) reskriptom kraljice Marije Terezije.

Škrlec je, dakle, jedna od najfascinatnijih figura ranoga razdoblja hrvatskog preporoda, ako početak ovoga računamo 1792. godinom (Škrlec je umro 1799.), i to na različitim sektorima političko-društvenoga života. To što je bio blizak slobodnim zidarima (M. Vrhovac, A. Barić, J. Podmaniczky) jamačno nije bez značaja. Kao kameralist, na ekonomskom se području zalaže za stalno zanimanje građana, za aktivnu populaciju, pa makar i doseljavanjem, jer se gustoćom stanovništva osigurava brži napredak. Zanimljivo je da manje preferira poljodjelstvo, jer ono osigurava manji dohodak od drugih djelatnosti (obrt primjerice), čime stoji suprotno fiziokratima, koji poljoprivredu drže jedinim produktivnim zanimanjem. Time zapravo Škrlec ističe ideju privatne inicijative, demonopolizaciju u unutarnjoj trgovini, posebice austrijskoj carinskoj politici, a implicitno i defeudalizaciju. Takav način *eo ipso* djeluje ekspanzivnije i povećava blagostanje naroda, pa bi to bila i pretpostavka narodnoga gospodarstva. Škrlec je dakle bio „prvi ekonomski političar koji se sukobio s tada neizgrađenom državnom strukturom, posebno na području gospodarstva“ (Stipetić, 2001: 485), a prema priznanju struke jedini je koji je interes domovine stavljao iznad staleškoga, pa iznosi ideju ekonomske neovisnosti zemlje kao primarne i važnije čak od pravne (*Pacta Conventa*), čime se jamačno zamjerio jednako bečkim kao i hrvatskim feudalnim krugovima. Dapače, kao liberal zastupao je go-

tovo revolucionarne ideje kad je isticao da slobodan ustav slobodnog naroda zahtijeva javnost, misleći da u slobodi trebaju participirati građani, pače i seljaci. Zato je za plemički sabor, koji je bio gluh za te potrebe, rekao: "Za budućnost je najglavnije uređenje sabora. Naša skupština ne može se nazvati saborom civiliziranog i prosvijećenog naroda, nego ona predstavlja samo neuko mnoštvo brbljave svjetine" (Stipetić, isto: 494).

Za Dalmaciju, koja je formirala tri poljoprivredne regije (otoci, obalni pojas, Damatinska zagora), bilo je značajno fiziokratsko ekonomsko mišljenje, a ono je bilo povezano s rastom cijene žita i drugih poljoprivrednih proizvoda, posebice u vrijeme postnapoleonovskih ratova i velike gladi 1817. To je dakako bilo popraćeno izučavanjem s područja ekonomike poljoprivrede, navlastito francuskih fiziokrata (François Quesnay, *Maximes*, 1758.), a pod njihovim utjecajem je i sam A. Smith (*Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, 1776.). Fiziokracija je u biti dio prosvjetiteljske filozofije jer naglašava načelo prirodnih zakona. Naime, prirodno je pravo da pojedinac uživa u dobrima koja je stekao radom, pa je to ujedno i postulat narodnog gospodarstva. To vrijedi za sva vremena, pače iznad je državnih zakona. S druge strane poljoprivreda je bazični izvor bogatstva, a svi ostali su sekundarni, i ne stvaraju bogatstvo. Dok je Bošković prethodnik fiziokrata, u Splitu je poljoprivredna akademija osnovana 1767. (I. Moller, N. Grisogono, L. Urbani, G. Bajamonti), u Zadru pak 1787. (N. Grimaldi, N. Jakšić, A. Medici). Rad agrarnih akademija kao i dalmatinskih ekonomskih pisaca karakterizira: isticanje poljoprivrede kao primarne djelatnosti, pripadnost prosvjetiteljskom krugu, apel na vladu, to jest Veneciju, i njene „proceduralne“ zakone za opći boljitak, a sličnost pozicija koje brane u stvari formira prvu ekonomsku „školu“ u nas (usp. Stipetić, 2001: 548-553) što ju je najsinteznije domislio Ivan Dominik Stratico (1794., usp. Krasić, 1991.): promijeniti dotadašnje zakonodavstvo, obnoviti moral društva, propulzija javnih radova, stvaranje manufakture u Dalmaciji i povećanje u proizvodnji u ratarstvu i ribolovu. Teorijski-„doktrinarno“ učinila je to knjiga Ivana Luke Garanjina *Ekonomsko-politička razmišljanja o Dalmaciji* (Zadar, 1806.) na temeljima Francuske revolucije i liberalizma.

Nego, vratimo se počecima liberalizma i klasične političke ekonomije u onodobnoj Hrvatskoj, dakako u okviru austrijskog carstva. To je ujedno i vrijeme iznimna procvata ekonomske znanosti s „pionirima“ Adamom Smithom koji je svojim djelom (*Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, 1776.) označio početak moderne eko-

nomske znanosti, kako ističe Stipetić (2001: 591), ili kako bi rekao drugi autor (Roll, 1956: 111), uveo red u kaotično stanje ekonomskog istraživanja. Uz njega valja istaknuti i Davida Ricarda, koji dalje razvija liberalnu ekonomsku misao u smislu „ispravljanja“ Smithovih postavki, posebice s obzirom na financijski sektor. Tomu valja, posebno za hrvatski prostor, pridodati i jakobinski zapuh utemeljen na zasadama Francuske revolucije. Zato Ignjat Martinović, koji je zbog tih ideja i osuđen na smrt (1795.), u svom ekonomsko-političkom programu, imajući na umu opću volju svih građana, ističe da javna ekonomija ima tri pravila: upravljanje prema zakonima, vođenje vrlinama i podvrgavanje brizi za ispunjenje javnih potreba.

U ovom kontekstu zanimljivije su nam ideje Josipa Šipuća, zagovornika (sve do parafraziranja) koncepta A. Smitha. Šipuč je u svojoj knjizi *Temelji žitne trgovine* (1796.) preporoditelj u višestrukome smislu riječi; od zahtjeva za standardizacijom hrvatskoga jezika do pionirskog značaja njegovih ekonomskih poruka na tragu načela Francuske revolucije. On dakle u skladu sa suvremenim teorijskim trendovima ističe važnost poljoprivrede i trgovine s naglaskom na unutarnju trgovinu, što može biti posljedica razvitka gradova, iako je s druge strane protiv ograničenja uvoza ili izvoza hrane, jer to priječi skupoću i nestašicu. Dakle je zagovornik *laissez-fairea* u nas, znači zagovornik ideje o slobodnom tržištu bez državne intervencije. Njegovo je djelo, kako primjećuje stručna misao, „prvi moderni traktat o ekonomskoj politici u Hrvata, na kome se području idućih stotinjak godina ništa slično niti tako temeljito nije pojavilo“ (Stipetić, 2001: 625). Zato je on, uz Kotruljevića, Križanića i Škrleca, u samom vrhu Panteona hrvatske ekonomske misli.

Ovo je vrijeme kada na Pravni fakultet prodire politička ekonomija čiji su predstavnici Antun Ferdinand Albely (*Osnove opće financijske znanosti*, 1824.), Johannes Hefner (*Uvod u političku ili nacionalnu ekonomiju*, 1831.), Josip Jurjević (*Zakonodavno rudarsko pravo Mađarske*, 1822. te *Teorija statistike*, 1825. – sva djela su pisana latinskim).

Vraćajući se vremenu ilirskog pokreta, unutar Hrvatskog narodnog preporoda, najistaknutiji su akteri Janko Drašković i Dragutin Seljan, uz pokretanje *Gospodarskog lista* i osnivanje Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva kao i Prve hrvatske štedionice. Njihov se rad nastavlja na nastojanjima Andrije Ludovika Adamića, poznatog riječkog trgovca i patricija, i općenito uz razvitak Rijeke u luku i njeno uklapanje u svjetsko tržište, ali i razvoj manufakture, industrije, tvornica. Nego, Draškovićeva *Diser-*

tacija (1832.), pod utjecajem francuskih i njemačkih ekonomskih pisaca, tako je u pravom smislu manifest, jer se nije ograničio samo na jezični ili književni dio, nego je to uistinu i kapitalan ekonomski manifest, odnosno nije samo nacionalno-politički nego i prvi značajniji ekonomsko-politički program na prijelazu u kapitalizam (Bičanić). On u tekstu posebno razrađuje trgovinsku politiku – pri čemu posebnu pozornost obraća Rijeci – obrt, poljoprivredu, obrazovanje i porezne (financijalne) probleme. Drašković zagovara utemeljenje mješovita trgovačkog društva koje bi izvezilo poljoprivredne proizvode, što su već ranije zatražili od požunskog sabora Adamić i Mihanović. I upravo bi izvoz spasio hrvatsko poljodjelstvo. Kako bi se poboljšao gospodarski razvitak Hrvatske, on predlaže osnivanje banaka i hipotekarne kredite, te efikasnije sudstvo koje bi reguliralo taj proces. A apeliranjem na „bistre glave“ jamačno se zalaže, već tada, za društvo znanja jer je ono temeljem gospodarskog prosperiteta, iz koje brige proistječe njegova kulturna djelatnost. Bio je, dakle, svjestan da bez gospodarskog napretka i ekonomske samostalnosti nema narodne (državne) neovisnosti.

Te su kapitalne i temeljne ideje prenule iz sna naše ilirce, pa su i drugi počeli razmišljati na istom tragu. Primjerice, Dragutin Seljan 1840. objavljuje knjigu *Početak, napredak i vrijednost literature ilirske, s kratkim geografskim statističkim opisom ilirskih država*, a 1843. *Zemljopis pokrajina ilirskih*, koja je bila zabranjena, jer je zapravo izlagala ilirsku ideju. Razvidno je da Seljan želi polja književnosti proširiti i drugim znanstvenim područjima. Naglašava nadalje potrebu educiranja, a posebno ističe gospodarski razvitak (poljodjelstvo, manufaktura, industrija, trgovina) kako bi zamišljena Ilirija prosperirala. A kako bi obranio hrvatski jezik, on lucidno predlaže politički preustroj Austrije i Ugarske na kantonalnom tipu kakav ima Švicarska. Razvidno je, dakle, da je Seljan, unatoč utopijskom karakteru njegovih ideja, koje su modifikacija ideja Pribojevića, Orbinija, Križanića, Vitezovića, uvjeren kako gospodarski razvitak, politička sloboda i prosvjećivanje omogućuju prosperitet. Zato su takve i slične vizije, bez obzira na utopijske geste, predstavljale mobilizatorsku inerciju u vrijeme preporoda. Tu je ulogu posebno vršio i *Gospodarski list* (1842. do danas) i akteri koji su u njemu, ali i posebno, objavljivali, primjerice Franjo Lovrić (*Što bi valjalo učiniti da se u nas trgovina unaprijedi*, 1846.), koji dobro organiziranu trgovinu smatra temeljem blagostanja, iz čega je razvidno da se bazira na merkantilizmu, nadalje Franjo Ferdinand Šporer, uz programske gospodarske članke, zagovara, s Draškovićem, osnivanje visoke tehničke škole,

te povremeno Ljudevit Vukotinović koji razmatra gospodarska pitanja, dok politički zagovara federalistički ustroj Austrije.

U drugoj polovini 19. stoljeća ekonomska se hrvatska misao razvija pod utjecajem inozemne, posebice liberalna varijanta. Tako Imbro Ignjatović Tkalac, kao tajnik Trgovačko-obrtničke komore, piše izvješća o stanju gospodarstva u Hrvatskoj, pa se uz ostalo zalaže za ekonomsku pomoć seljaštvu, brži razvitak gradske privrede (obrta, trgovine, industrije), željeznice i osnivanje financijskih institucija (banaka, štedionica), a po uzoru na svog profesora (Karla Heinricha Raua) zagovara državni intervencionizam. Uz literaran rad Ognjeslav Utješenović Ostrožinski, baveći se i ekonomskom sferom, zagovara tip kućnih zadruga kao čuvara od socijalnih potresa. Iako ga kasniji razvitak nije potvrdio, njegove su analize jednog tipa zemljišna vlasništva uzimali europski ekonomski teoretici. Od šezdesetih godina naglo buja ekonomska misao u Hrvata, a nemalu je ulogu imao Eugen Kvaternik, koji je 1863. objavio knjigu *Hrvatski glavničar*, s teorijskim osloncem na francuza Henrija Joseph-Leona Baudrillarda i Amerikanca H. C. Careyja, u kojoj se zalaže za ekonomsku naobrazbu, te posebno upozorava na segment poljoprivrede, jer da je ona primarna u lancu drugih obrta, a i materijalno osigurava budućnost naroda. Za njega temelj narodnog kapitala čine hrvatsko zemljište, šume, more i rad.

I zagrebački profesori u rasponu od 1888. do 1918. dali su svoj obol ekonomskoj misli, pa tako Blaž Lorković popularizira ekonomsku spoznaju, a Fran Vrbanić predaje ekonomske discipline (statistika, demografija, financije). Slično rade i profesori Kraljevskoga gospodarskoga i šumarskog učilišta u Križevcima. Ekonomika poljoprivrede dobiva poticaj i djelatnošću braće Radić, ne samo afirmacijom seljaka kao nositelja hrvatske supstancije, hrvatskoga subjekta, nego i redovitim agroekonomskim porukama Antuna Radića koje je objavljivao u časopisu *Dom* (od 1899.), kako podukama tako i apelom da se vodi računa o potrebama seljaka. Braća Radić, dakle, iznose ideju da država pomaže seljačka gospodarstva, da nudi poljoprivredne kredite (po uzoru na štedno-kreditne udruge Raiffeisenova tipa), da radi na obrazovanju.

Hrvatska ekonomska misao ne samo što je pratila recentne europske zasade nego je, sviješću o značenju ekonomske znanosti, bila inauguratorom nekih segmenata, što joj je bilo kasnije, kad je otkriveno, i priznato, pa je tako zasnivala ujedno i teorijsku ekonomsku hrvatsku misao, a istodobno je u svom poučnom dijelu radila na naobrazbi gospodarskih aktera s ciljem poboljšanja privređivanja, unaprjeđenja kako pojedinca tako i državna blagostanja.

Kao što je znano, hrvatska se **historiografija** u znatnijem opsegu počinje razvijati u 17. stoljeću, pa se tako Ivana Lučića drži osnivačem hrvatske historiografije. Međutim, kako nas uvjerava hrvatska historiografska literatura (Šišić, 1914.; Šidak, 1962.; Gross, 1996.; Antoljak, 2004.) tvorac je i prvi pisac povijesti Hrvata bio bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet, kojega je aktualizirao tek upravo Lučić. Od 8. do 15. stoljeća u jadranskim gradovima, uglavnom na latinskom jeziku, začinja se hrvatska historiografija (Nikola Modruški, Marko Marulić, Ludovik Crijević Tuberon, Vinko Pribojević, Mavro Orbini, Juraj Rattkay), koja metodološki, znanstveno i ideološki zacrtava neke temeljne smjernice kojima će se i kasnije razvijati hrvatska historiografija. Ivan Lučić, naime, drži da se povijest može pisati samo na temelju arhivske građe i suvremenih dokumenata, i objavljuje 1666. svoje monumentalno djelo *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*. Tim svojim djelom, promletački pisanim, otvara „jadransko pitanje“ tvrdnjom da Venecija ima pravo na Jadransko more, prema čemu bi ona imala tretman „kraljevine“, iako je naslov kralja Hrvatske i Dalmacije nosio car Leopold I. Habsburgovac. Djelo je značajno jer je pisano kritičkom metodom na temelju dostupnih izvora, a donekle je anticipator brodelovskoga tipa historiografije, jer je u šestoj knjizi prikazao privatni život Dalmatinaca. Lučićev osjećaj za „događajnu“ povijest i dokumentiranost dokazuje prilog od deset povijesnih izvora, koje donosi u dodatku, pa i pisaca protumletačko orijentiranih (*Obsidio Iadrensis*). Slično je, znanstveno-kritički, radio i na povijesti rod-noga grada Trogira (*Memorie istoriche di Tragurio ora detto Trau*, 1673.), koja je zapravo politička i kulturna povijest Trogira. To ga je u krugu znanstvenjaka učinilo poznatim prvakom „in rebus illyricis“. Lučićev suvremenik, Šibenčanin Frane Divnić, suvremenik Kretskoga (Kandijskog) rata (1645.–1669.), napisao je povijest toga rata, koja ima i kroničarsku i povijesnu vrijednost, a djelo je dopunio i redigirao upravo Lučić dajući mu naslov (*Historia della guerra in Dalmazia tra Veneziani e Turchi*) (usp. Bazala, 1978: 284-286). Na govoru Lučićev bavio se i arheologijom.

Prvo povijesno djelo pisano hrvatskim, zapravo kajkavskim jezikom, pa je to ujedno i najstarije povijesno djelo u sjevernoj Hrvatskoj, jest djelo Antuna Vrameca *Kronika...* (1578.), dok u 17. stoljeću objavljuje Juraj Rattkay Velikotaborski *Memoria regnum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae* (1652.), koja je pisana na temelju arhivske građe i vlastitih doživljaja uz nadopunu legendama (o Čehu, Lehu i Mahu koji da potječu iz Krapine).

Lučićevoj će se tezi kasnije oštro suprotstaviti polihistorik, književnik Pavao Ritter Vitezović u polemičkom *Apographumu...* (1681.), okarakterizirajući to opsjenama i obmanama. Vitezović je inače autor značajna djela *Kronike iliti szpomenek vszega szvieta vikov* (1696.), koja je postala protomodelom za kasnije kronike (Raffay, Krčelić, Laurenčić), autor kapitalna djela *Croatia rediviva* (1700.), kojim djelom idejom i opsegom obnovljenoga Hrvatskog kraljevstva anticipira ilirce. Vidljivo je, nastojanjem da se ukloni ime Dalmacije iz uporabe, da je na sceni „hrvatsko pitanje“ koje je dolazilo do izražaja i u djelima na latinskom Adama Baltazara Krčelića (*De regnis Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae...*, 1770.), koji inače radi u duhu centralističke dvorske politike (Antoljak, 2004: 227), Matije Petra Katančića (*In veterem Croatorum patriam indagatio philologica*, 1790.), Tome Basiljevića, frankofila, koji se zalaže za političko uređenje Europe pod okriljem Francuske, a od „ilirskih“ krajeva predlaže osnivanje federativne Ilirske Republike s Dubrovnikom kao središtem, te idejom o ravnopravnosti u međunarodnim odnosima između velikih i malih naroda i država, Ivan Krstitelj Stratico (*Memoria...*) – svi oni zagovaraju ideju o sjedinjenju zemalja koje su nekad činile antičku cjelinu, imenom Ilirik. Otrježnjenje je došlo 1815., Bečkim kongresom, kada su Istra i Dalmacija potpale pod izravnu austrijsku vlast, pa nije ni čudno što su daljnji naponi Hrvata išli, suprotno, za ujedinjenjem tako da su i povijesne rasprave pisane u tom duhu, što će ilirskim pokretom i uslijediti. Sustavnu hrvatsku povijest napisao je isusovac Joseph Mikoczi (*Otiurum Croatiae liber unus*, 1806.). Također strani autori i strana djela pišu iz područja hrvatske historiografije (Ludwig Albrecht Gebhardi, Christian Gottliebe Heyne, Johann Christian Engel, Giuseppe Valentinelli, Ernest Ludwig Dümmler).

Zanimljivo je da je hrvatski Sabor inicirao 1832. sakupljanje i objavljivanje izvorne povijesne građe, i to najprije one koja dokazuje *političku* neovisnost Hrvatske. Gaj će tako svoj politički rad osnažiti historijom, a pojedine listine objavljuju *Danica* (od 1840. do 1848.) i *Kolo* (1842., 1847.). Istodobno se počinju objavljivati pravni spomenici, gradski statuti, „Razvodi“ (A. Mažuranić, *Zakon vinodolski od ljeta 1288*, 1843., A. Starčević, *Razvod istrijski od godine 1325.*, 1852., I. Kukuljević, *Zakoni grada Zagreba od 1242–1425*, 1851., *Statut otoka Krka*, 1852., I. Mažuranić, *Statut grada Senja*, 1854.). Sve je to vrhunilo opsežnom Kukuljevićevom zbirkom *Iura regni Croatiae, Sclavoniae et Dalmatiae* u tri sveska (1861./1862.). Ivan Kukuljević Sakcinski nazvan je „osnivačem moderne hrvatske historiografije“ (Šidak), dapače „ocem hrvatske historiografije“

19. stoljeća“ (Antoljak, 2004: 805), jer ju je stavio na znanstvenu osnovu. S njim je polemizirao Rački upravo zbog neznanstvene metode, to jest nekritičkog tiskanja izvorne građe. Pokreće čuveni *Arhiv*. Šime Ljubić nadograđuje metodu zanimanjem za arheologiju, numizmatiku, epigrafiku, a posebno se istakao kao pionir u osvjetljavanju odnosa Hrvata i Venecije, te je svojom upornošću i marljivošću nadmašio samoga Rankea (Antoljak, 2004: 806).

U tom smislu Franjo Rački 1857. svojim radovima (*Niekoje opazke vrhu dvijuh legendah o slavenskih apotekah, te Je li podmetnuta poslanica Hadrijana II na Rastislava i Korelja, što se nalazi u Panonskoj legendi*) „znači prijelomnu etapu u hrvatskoj historiografiji 19. stoljeća, jer je ne samo utemeljena na izvornoj građi, nego su prve rasprave posvećene kritici izvora u smislu najviših dostignuća tadašnje europske historiografije“ (Brandt, 1966: 386). Rački se posvetio povijesnici, crkvenoj i narodnoj, a proučavao je i bogumilski pokret, zanimajući se za „filozofičko-dogmatičku stranu“ (*Bogomili i Patareni*, 1869.). Baveći se hrvatskom poviješću od 11. stoljeća do suvremenosti, Rački, koji je prvi moderni povjesničar, i prvi predsjednik JAZU, svoju je metodologiju gradio na problematiziranju odnosa filozofije i znanosti, kritici monizma u znanosti, jednostranosti prirodnih znanosti, te je, s tim u vezi, zagovornik interdisciplinarnosti. Hrvatska je historiografija donekle bila isprovocirana i recentnim političkim stanjem, posebice nastojanjem Ugarske da stvori jedinstvenu državu, pa je i Hrvatska morala pribjeći sličnim načinima, pozivanju naime na povijesno-pravnu legislativu (Josip Kušević 1830. objavljuje *De municipalibus iuribus*). Prema tome, historiografija je obavljala trojaku funkciju – stvarala je znanstvenu disciplinu, bila je sredstvo obrane protiv Mađara, te je vršila integracijsku ulogu u vrijeme narodnog preporoda, bez obzira na to bila ideja povijesti monumentalistička (Kukuljević) ili demokratsko-liberalistička (Nodilo).

Pojava Franje Račkoga, dakle, značajna je kako u okviru kulture tako i integracijskih nastojanja, a kao najbliži suradnik i istomišljenik Strossmayerov dijelio je s njim iste ideje u okviru ideologije „jugoslovenstva“. Osnovne segmente te teze Rački je razradio u istoimenom članku u *Pozoru* 1860. i taksativno bi se mogle naznačiti potrebom za *jedinstvenim književnim jezikom* te jedinstvenim pismom i pravopisom, i *jedinstvenim političkim*, dakle, državnim ustrojem u okviru Monarhije, s upozorenjem kako se Hrvatskoj u Slavoniji treba pridružiti i Dalmacija, pače i Vojvodina u tvorbi hrvatskog kraljevstva (Strossmayer/Rački, 1971: 277-290) unutar postojeće Monarhije. Stross-

mayer i Rački, imena „koja idu zajedno“ (Koščak, 1991: 7-86), nakon obnove Narodne stranke 1861., neumorno rade na ideji federalističkoga uređenja Habsburške Monarhije u okviru čega je i nastojanje za ujedinjenjem svih južnih Slavena sa Zagrebom kao kulturnim središtem, čemu je imala služiti i JA. Tek će 1880. Rački raskrstiti s idejom integralnog jugoslavenstva (*Misli povodom okružnice Lava XIII od 30. rujna*), za koju se zalagao dvadeset godina ranije (*Jugoslavjenstvo*, 1860.). Kako je razvidno, njegova je koncepcija evoluirala od „balkanske“ federacije do „trijalističke“, kad je aktualizirana i ideja okupljanja hrvatskih zemalja na temelju hrvatskoga državnog prava, te dolazi do pokušaja ujedinjenja Neodvisne narodne stranke, za koju je program sastavio Rački, i Stranke prava oko, u biti, istog programa. Uostalom, 1890. Rački eksplicite veli da je bila riječ o ujedinjenju hrvatske zemlje i njene državne samostalnosti u okviru Habsburške Monarhije, te da se u slavenskom pitanju ne radi o državnom i političkom jedinstvu jer se pojedina plemena, kako reče, razlikuju poviješću i životom, odnosno državom. Što se tiče odnosa jugoslavenstva i hrvatstva Rački se nije ogriješio o hrvatstvo, držeći ga bitnim elementom svoje ideologije. I kao historik i kao istaknut član Narodne stranke on je stalno, na temelju historijskog prava, tražio historijske argumente pri mogućem rješavanju narodno-ustavnih i državnih prava, pa je upravo on, kako ističe Politeo, sagradio hrvatsko državno pravo, a ne Stranka prava (usp. Antoljak, 2004: 471).

Kao što je napomenuto, historiografski se rad aktivirao pedesetih godina kad je bilo znanstveno mjerodavno istraživati arhive, što su činili I. Kukuljević, Š. Ljubić, A. Mažuranić, M. Klaić, B. Bogišić, R. Lopašić i drugi, a nastavio Rački. Počeo je to on kao mlad profesor u Senju skupljanjem glagoljskih listina, a premještanjem u Rim 1857. marljivo istražuje arhive i prepisuje dokumente koji se odnose na hrvatsku povijest (*Pokret na slavenskom jugu, Bogomili i Patareni*, 1869./70.). Tako je nastalo njegovo monumenatalno djelo, najprije *Documenta historiae Croatiae periodum antiquam illustrantia* (1877.), diplomatska zbirka akta i povelja, potom *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII stoljeća* (1884.–1893.), u kojoj je obradio proces formiranja hrvatskog naroda. Rački je, dakle, uzimao u obzir činjenicu srednjovjekovne hrvatske države i njen kontinuitet, ideju slavenske, južnoslavenske uzajamnosti, kao i ujedinjenje unutarnjih partikulariteta, ali i interkulturalnost triju modela (zapadnoeuropske/mediteranske, bizantske, islamske).

Rački se našao, naime, na istom tragu razmišljanja kao ranije Križanić: kako prevladati etničku, kulturnu i političku razmrvljenost, koja je sredinom 17. st. doživjela

vrhunac, ali ne i na Križanićevu slavenstvu kao jednom narodu, a niti njegova oponenta Vitezovića, iako je potonjem bio bliži. Njegovom historiografskom radu ideološki ciljevi nisu krnjili znanstvenost, kako je i sam naglašavao, tako da ga suvremena hrvatska historiografska misao drži utemeljiteljem moderne kritičke historiografije i znanstvenikom svjetskoga glasa (Antoljak, 2004: 456-514), jer je historiografiju, kao tip liberalnog katolika prema kojemu religija i znanost ne kontradiktiraju, držao onom znanstvenom disciplinom koja, uz dokumente, donosi i kritiku izvora (Gross, 2004.; Strecha, 2009.). Odgajan zapravo na tradiciji ilirizma, Rački je jednako nastojao na kulturi, književnosti i jeziku, kao i na ideologiji kao integrativnom jugoslavenskom subjektu. S druge strane, pak, jednako je inzistirao na znanosti i vjeri koje se međusobno nadopunjuju, i to pod pojmom i koncepcijom „narodne znanosti“, koja bi u skladu s „dušom“ naroda „izgradila osebujnu kulturu, bezuvjetno nužnu za opstanak hrvatskoga i ‘jugoslovenskoga’ naroda“ (Gross, 2004: 23). Ideja jugoslavenizma (kulturni, jezični i „plemenski“, ali ne i državni, integralizam) nije ga priječila da stalno u svojim radovima ističe hrvatsko državno pravo kao povijesno pravo hrvatskog naroda. Sve se to nije odnosilo na puko znanstveno populariziranje nego na bitnu edukacijsku funkciju naroda koji bi tako bio u stanju akceptirati i koristiti takva znanja. Zato je on i „narodnu književnost“ shvaćao kao pisanu riječ uopće, pa će na tom tragu, i prije Šenoa, napisati istoimeni članak koji to tematizira. Znači dakle da Račkome „narodna znanost“ i „narodna književnost“ treba istražiti oblik i sadržaj „duše naroda“ u praksama njegova „svijeta života“ i to u oblicima njemu (hrvatskih) autentičnih iskustava. A temelj takvih epistema jest historija („narodna poviestnica“), koja je vođena doduše božanskim telosom, ali se u „pragmatici“, kako je govorio, mora voditi idejom prosvjetljivanja, za narod, i kritikom izvora, za historiografiju kao znanost.

Rad Mihovila Pavlinovića značajan je i u sferi politike, vezano uz „hrvatsko pitanje“, dakle integracijske procese, u sferi odnosa Crkve i države, kao i u sektoru kulture (i književnosti). Osim što je osnovao list *Il Nazionale*, s prilogom *Narodni list*, on od 1864. u Zadru tiska i list *Ognjištar*, kulturno-umjetničko i političko glasilo, dok je ideju hrvatske nacionalne i državne misli elaborirao u *Hrvatskoj misli*, djelima *Razgovor o Slavenstvu*, *Jugoslavenstvu*, *Srbo Hrvatstvu* (1876.), *Hrvatski razgovori* (1877.), *Hrvatski razmišljaji* (1884.). Iako je njegova narodna ideja evoluirala od ilirstva, peko strossmayerovskoga jugoslavenstva do hrvatstva, ipak se može jasno uočiti težnja za sjedinjenjem

Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, i s prepoznativom koncepcijom hrvatstva kao narodnog individualiteta unutar federalizirane Habsburške Monarhije, u čemu nije bio osamljen, jer su to zagovarali Rački i Strossmayer, a kasnije prihvatio i Supilo kao i Pilar.

Kao jedan od vodećih aktera (uz Klaića) preporoda u Dalmaciji, Pavlinovića je nužno motriti i u okviru integracijske strategije. Naime, zbog različitih političko-društvenih prilika u Dalmaciji, Hrvatski je narodni preporod kasnio u toj pokrajini i propulzivirao tek nakon ukidanja neoapsolutizma, dakle od 1860-ih nadalje, a bio je povezan i s porazom Austrije u ratu s Francuskom 1859., kada je postalo aktualno pitanje uređenja Monarhije na federalističkom načelu. Tu je intenciju podržavala Narodna stranka banske Hrvatske kao i njena „filijala“ u Dalmaciji, pa dakle i Pavlinović. U Dalmaciji je bila zapravo riječ o dvije ideološke formacije; jedna je bila slavo-dalmatinska, u biti autonomaška (Antonio Bajamonti), oslonjena na gradski sloj, koji je doživio poraz tek pobjedom narodnjaka na izborima za splitsku općinsku upravu 1882., pa je ujedno i to završetak preporodnog razdoblja (usp. Stančić, 1990: 12). Druga je orijentacija bila južnoslavenska i hrvatska, i njen pronosor je bila „pučka inteligencija“, uglavnom svećenstvo. I među njima su postojale distinkcije glede Klaićeva „gradskog društva“, što ga je činila primorska i otočka Dalmacija, i Pavlinovićeva „seljačkog društva“ koji su činili nutarnji dijelovi Dalmacije, uglavnom seljačke populacije. Dok su prvi više inzistirali na ideologiji slavenstva, te su, u borbi s autonomašima, južnoslavensku ideju identificirali s *nacionalnom* idejom, inteligencija „seljačkog društva“ svoju je koncepciju shvaćala kao *hrvatsku* nacionalnu svijest i zato jer joj je fenomen autonomaštva ostao društveno-strukturno „izvanjski“. Takva je ideja i društveno-politički bila „zrela“ nakon poraza ilirskog pokreta, koji je oblikovao hrvatski nacionalni program.

U Pavlinovićevu tipu „seljačkog društva“ pojam se „južnoslavenstva“ više odnosio na kulturni segment, slično Vukotinovićevu „ilirizmu“. Dakle, grupacija Pavlinovićeva kruga u prvi je plan nametnula hrvatsko nacionalno obilježje Dalmacije, iako je i on evoluirao od tipa „jugoslovenstva“ Franje Račkoga (Strossmayer/Rački, 1971: 277-290) do koncepcije hrvatstva, nakon Austro-ugarske nagodbe, kad je postalo razvidno da od slavenskog nacionalnog pokreta u Monarhiji neće biti ništa. Dok je još jeziku i kulturi mogao dopustiti ideju nekakva zajedništva, strogo je razlikovao individualizaciju nacionalne zajednice u procesu hrvatske nacionalne integracije. U tom je segmentu već bio potrošen jezični i vjerski razlikovni se-

gment (iz „zajedničkog“ razdoblja), pa je trebalo ponuditi druge argumente, te Pavlinović traži elemente u razdoblju povijesne odvojenosti, ponajprije političko-državnom, a potom kulturnom i vjerskom (naglašavamo – iz „prvotne“, samostalne, a ne „zajedničke“ faze), s tezom da se nacija ostvaruje tek u nacionalnoj državi.

Tako nam se Pavlinović nadaže kao akter opće narodnjačke politike koja je isticala ideju sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom, te samostalnost u sklopu Monarhije, definirajući pojam „političkog naroda“, pojam „državljanstva“. Ostajući takav do kraja života i kraja svojega djelovanja, on se distancirao i od pravaštva, i njegova Kvaternikova radikalizma, i od liberalizma i njegova profit-kapitala, te posebice odnosa Crkve i države, iako je nekim svojim komponentama bio građanski, katolički (usp. Kapitanović, 1990: 77-87) liberal (kategorija građanske i političke slobode). Pavlinović je, dakle, bio aktivan sudionik narodnoga preporoda koji je „najjasnije afirmirao hrvatsku nacionalnu ideju u dalmatinskom građanstvu i poticao njegovo uključivanje u proces hrvatske nacionalne integracije“ (Stančić, 1990: 34), te isticao, s jedne strane, državno pravo kao legitimno sredstvo u politici, a s druge strane, vjerske, katoličke, humanističke vrijednosti kao temelje ljudske biti, tako da se ponovno danas možemo vraćati nekim njegovim tezama o čovjeku koji nije čovjek ako nema svijesti, i narodu koji nije narod ako nema narodnosti.

Dok je preokupacija Ivana Krstitelja Tkalčića kao historiografa (*Hrvatska posvjestnica*, 1861.) bila usmjerena na zavičajnu povijest, to jest historik je Zagreba i njegove biskupije i crkve, čiji su rezultati kasnije odbačeni, Tadija Smičiklas, član bečkog Institut für österreichische Geschichtsforschung gdje je stekao pravo predavati historiju i pomoćne znanosti na svim sveučilištima Austro-Ugarske Monarhije, kao profesor povijesti na zagrebačkom sveučilištu odgojio je niz prominentnih historičara (F. Šišić, M. Šufflay). Tom „hrvatskom Herodotu“ kruna rada bila je *Poviest hrvatska, I-II* (1879.–1882.), koja je bila iznimno popularna u najširim masama hrvatskog pučanstva i bila u funkciji nacionalnog osvješćivanja te *Codex diplomaticus*. Već je Šišić istaknuo da je Smičiklas koristio do tada objelodanjene izvore (Račkoga) te da je idejom ustavnosti ona bila neka vrsta katekizma hrvatskog patriotizma, ali je nešto kasnije bilo i zamjerke da je ta povijest pisana „zanesenom romantičkom fantazijom“ (Kostrenčić), iako mu se ne može osporiti iznimno mjesto u hrvatskoj kulturnoj historiji. Objavio je i niz životopisa poznatijih ličnosti (Kukuljevića, Račkoga, Strossmayera).

Kao što su europske nacionalne historiografije, tako je i hrvatska, koja je od prve metodološki učila, u 19. stoljeću umnogome profesionalizirana i poznanstvenjena, posebno novim genetičkim poimanjem povijesna kretanja. I to je bilo u funkciji oblikovanja nacionalne svijesti, koja se, uz ino, temeljila na poznavanju činjenica iz prošlosti kojima su se opravdavale društvene i političke akcije. Historiografija tako postaje važna u dvostrukom smislu; ona izgrađuje nacionalnu svijest, te igra znatnu ulogu u pitanju moderne hrvatske autonomije (usp. Gross, 1996: 173), naročito u borbi protiv mađarizacije, ali i afirmira samosvojnost hrvatskoga bića. Upravo takvo povezivanje znanosti i nacionalne ideologije u historiografiji predlaže mladi Rački nastavlajući se donekle na ranija nastojanja (Kukuljević). On postupa po „zakonih povjestne kritike“, pomnjivo prikazuje izvore, nije pretjeran u tumačenju, a u analizi izvora je kritičan, te ne uvažava samo kronikalnost nego i kulturne životne oblike u najširem smislu. Zato postoji tvrdnja da je hrvatska historiografija koncem 19. stoljeća dostigla razinu koja se može usporediti s „rezultatima najboljih europskih historiografija“ (Gross, isto: 177). Tomu je jamačno pridonio Tadija Smičiklas, koji u svojoj „pragmatičnoj povijesti“ (*Poviest Hrvatska*) želi ukazati na smisao hrvatske povijesti, a taj je da su Hrvati, unatoč brojnim borbama, uspjeli sačuvati svoju narodnu osobnost, državnost i kulturu.

Uz tu, metodološki, njemačku orijentaciju, hrvatska je historiografija učila i od francuske, kao primjerice Natko Nodilo (*Historija srednjeg vijeka za narod hrvatski i srpski, I-III, 1898.–1905.*), ali se i od nje kritički ograđuje, kako od Comteova pozitivizma tako i Darwinove teorije o evoluciji, ali i od Hegelove „općosti“, jer „slobodnu čovjekovu volju“ drži najvećem vrijednošću u povijesnom razvitku. Nodila je historiografija ocijenila kao svjetskog stručnjaka za opću povijest, i to kao sljedbenika francuske historiografske škole (Šišić), čemu je pridodao germansku marljivost (Antoljak). Rekli bismo da on nije zagovornik monumentalističke ideje povijesti, jer mu ona nije samo povijest junaka nego i „prostog naroda“. Prema njemu, dakle, „nova historija“ ima zadatak prikazati i „jauk u kolibama“ kao i rad u zadimljenim tvornicama, a u „sveobuhvatnom“ prikazu pomogla mu je široka naobrazba, od etnografije i filologije do arheologije i gospodarstva. Za njega historija nije „stroga znanost“ nego „znanje i umjetnost“, u čemu umnogome odudara od svoga vremena.

Baltazar Bogišić, Nikola Tomašić i Ivan Strohal, kao pravni historičari, te Vjekoslav Klaić i Ferdo Šišić oblikovali su se metodološki na tradiciji 19. stoljeća, a i pisali

su o historiografskoj metodologiji. Za Vjekoslava Klaića, autora petosveščane povijesti Hrvata, kao genetičara, historija je istraživanje promjene u vremenu (povijesti) čija imenentna logika nije periodičnost nego razvojni proces. Oslanjajući se na Bernheima (Rankeova škola) on definira historiju kao znanost o razvitku ljudi s obzirom na njihovo djelovanje kao socijalnih bića. Ferdi Šišiću, zagovorniku njemačkog idealističkog historizma (Strecha), je pak historija znanost o događajima i promjenama među ljudima. Stručnjak ogromnoga znanja i genetičke metode stvorio je vlastitu školu (Šišićeva škola) koja se temeljila na arhivskoj građi i arheološkim nalazima. Koliko je usmjeravao pažnju na pojedinca, u smislu kreiranja povijesti, toliko je bio zagovornik shvaćanja da politička povijest ima prednost u historiografskim istraživanjima. Iako je, navlastito poslije 1918., njegov politički oportunizam u pitanjima suvremene mu povijesti usmjeravao ideološkom tumačenju, a spram filozofije povijesti hrvatski su historiografi uglavnom bili insuficijentni, osim rano preminuloga Janka Koharića, jedan je od najvećih hrvatskih povjesničara, a oportunistom opominje historiografe (Macan). Dakle, historija, kao znanost, „pronalazi i iznosi istinu“ i to „utvrđivanjem činjenica“, pri čemu se historik bavi samo određenim promjenama koje imaju određenu „historijsku važnost“. Već to implicira da je on bliži monumentalističkoj koncepciji povijesti, za razliku od Klaića kod kojega pojedini događaj, kao „osamljeni čin“, nema vrijednosti. No, zajedničko im je, s jedne strane, razvijena metodološka svijest po ugledu na njemačku eruditsko-genetičku, ali i kritičnost prema tradicionalnoj historiji u spoznaji da je „nužan određen okret prema istraživanju društvenih, a ne samo političkih pojava“ (Gross, 1996: 186).

Razvidno je, dakle, da je hrvatska historiografija 19. stoljeća jednako vodila brigu o metodološkim impostacijama (uglavnom na temelju njemačke, ali i francuske, i drugih historiografija) kao i metahistoriografskoj svijesti, to jest pratila je, te i sama objavljivala, radove o historiografskoj metodologiji.

Još valja upozoriti na interes za problem **školstva**, pedagogiju, metodiku i odgoj u publikacijama o povijesti školstva u Hrvatskoj, kao i u programima pojedinih gimnazija (Lj. Vukotinović, A. V. Tkalčević, S. Ilijašević, V. Pacel, Đ. Deželić, S. Basariček, J. Glaser). Školstvo se dakako postupno oslobađalo skolastičke pretpostavke (Vilhelm Švelec, *Sidro mudroslovlja*, 1852., Aleksa Štiburhar, *O neumrlosti duše*, Juraj Žerjavić, *O postanku čovječje duše*, 1869.), ali je ono Račkim, kao školskim nadzornikom, a posebice Ivanom Filipovićem, osnivačem hrvat-

škoga učiteljskog pokreta, počelo napuštati skolastičku pedagogiju tražeći onu vrst pedagogije koja je oslobođena od teologije, dakle onu koja se neće oslanjati na dogmatskom neznanstvenom temelju, te koja će također biti oslobođena od crkvene uprave. Ako se ima na umu da se njegova koncepcija oslanjala na Rousseauove misaone postulate, na materijalističkim premisama, jasno je da se zalagao za „znanstveni i svjetovni odgoj“ (Bazala, 1978: 303) kao i za jednake mogućnosti muške i ženske, gradske i seoske djece.

Filozofija u 19. stoljeću u Hrvatskoj na tragu je kontinuiteta prethodnih razdoblja europske i hrvatske tradicije, ali u ovom stoljeću, iako ima djela na stranim jezicima, ipak ona se sve više piše i na hrvatskom jeziku, stvarajući ujedno i svoju nomenklaturu. Dok je u disciplinama ona raznorodna, sferom utjecaja je u znaku njemačkog idealizma, Kanta, preko herbartizma i francuske škole do talijanskih utjecaja u Dalmaciji. Ovo potonje dokazuje da se filozofija ne gaji samo u Zagrebu, nego i u drugim gradovima „gornje“ i „donje“ Hrvatske (Varaždinu, Vukovaru, Petrinji, Zadru, Splitu, Rijeci, Dubrovniku). U svojoj razvojnoj putanji filozofija je u 19. stoljeću kretala od prosvjetiteljskih poticaja, preko pozitivističke i neoskolastičke do herbartizma koji je gajila akademska i školska filozofija. Prvu orijentaciju, koja se upotpunjavala kantizmom i njemačkim idealizmom i predstavljala određen kompromis s neo/skolastičkim mišljenjem, zastupali su Šimun Čučić, profesor filozofije, djelom (*Philosophia critice elaborata*, 1815.) koje brani Kantov prinos filozofiji, kao i franjevački profesor filozofije i teologije Grga Čevapović (*Introductio in ethicam christianam*, 1820.). Prvi koji je istraživao filozofiju prava, kao zasebnu disciplinu, bio je Antun Ferdinand Albely (*Encyclopaedica in iuridico-politicum studium introductio*, 1830.).

Bogoslav Šulek, svestran pregalac u vrijeme hrvatskoga narodnog preporoda, bio je zagovornik pozitivističkih (darvinizma) znanosti, koje je razvijao u nizu djela (*Naš napredak u prirodnih znanostih za minulih pedeset godina*, 1885.) i polemikama s Antunom Bauerom, a ujedno je autorom rječnika znanstvena nazivlja. Antun Starčević, „otac domovine“, također svestran djelatnik i politik, razrađivao je teze političke i pravne filozofije na tragu francuske filozofske orijentacije kao i rezultata Francuske revolucije, to jest na običajnosti i ćudoređu, dok praktičnu filozofiju naziva „znanost života“. U tom segmentu sličan mu je stranački prijatelj Eugen Kvaternik. Polihistorik Franjo Rački istraživao je hrvatsku filozofijsku baštinu, ali je na tragu njemačkog idealizma promovirao filozofiju

samosvijesti. Komizanin, pak, Antun Petrić, dugogodišnji profesor u Zadru, posebno se bavio estetičkim pitanjima (*La definizione del bello...*, 1875.), ali i etičkim pitanjima (*Libertà e fato*, 1885.) kojima se proćuo i u Europi. I Juraj Politeo, splitski filozof, jezikoslovac i pedagog, zanima se metodologijom znanosti, etičkim pitanjima i pedagogijom.

Neoskolastičku filozofiju problematiziraju uglavnom profesori bogoslovije, kao Antun Kržan, koji je polemizirao s hrvatskim darvinistima, kao i Antun Bauer. Kržan piše djelo *O postanku čovjeka* (1874.–77.), u kojemu podastire kršćanski odgovor na darvinističku evolucionističku teoriju što je zagovaraju hrvatski znanstvenici, na što se kasnije nadovezuje Bauer (*Vjera i znanost*, 1908.), koji među prvima piše neoskolastička djela na hrvatskom jeziku (*Opća metafizika ili ontologija*, 1894.). Josip Stadler, nakon profesure na Bogoslovnom fakultetu u Zagrebu, imenovan sarajevskim biskupom, piše opširan udžbenik skolastičke filozofije (*Filosofija, I–VI*, 1904.–1915.).

Akademsku filozofiju prezentira Franjo Marković, herbartist, autor prve naše estetike (*Razvoj i sustav obćenite estetike*, 1903.); zanimao se i filozofskom tradicijom (*Filozofijski rad Rugjera Josipa Boškovića*, 1887.–88.), vjerujući kako proučavanje djela hrvatskih filozofa otvara pristup “organizmu duševne skupnosti naroda“, kako je naglašavao. I Gjuro Arnold profesor je filozofije, autor niza djela u kojima problematizira pitanje etike i povijesti, umjetnosti i znanosti, vjere i znanosti, inače pisac udžbenika *Logike* (1888.) i *Psihologije* (1983.), koji su dugo godina rabljeni u srednjim školama. Udžbenike psihologije i logike pisao je i predavač na Učiteljskoj školi u Petrinji, Josip Glaser, dok je Stjepan Basariček pod utjecajem herbartizma pisao svoju pedagogiju.

Tomu valja pridodati i informaciju o sociološko-politološkim i filozofskim radovima (Lj. Vukotinović, *Ustroj županijah*, 1840., A. T. Brlić, *Kratka uspomena na 1848–49.*, A. V. Tkalčević, *Ivan Gundulić Franjin*, 1854.), te prvoj estetskoj ocjeni nekog (kazališnog) djela (*Mejrima*, 1852.). Starčević objavljuje nekoliko etnografsko-socioloških i filozofsko-psiholoških eseja, dok je u polemici s A. T. Brlićem, u povodu rasprave o Krešimiru II., prvi put u nas formulirana vlastita filozofija povijesti, a mladi Rački, u *Katoličkom listu* (1852., 1855.), nizom članaka objašnjava odnos između teologije i filozofije. Najveći „gigant radnosti“, Kedu ljević, 1860. objavljuje iscrpnu *Bibliografiju jugoslavensku*. Dakle, može se zaključiti da su neke discipline i prije utemeljenja Akademije (i njenih publikacija) i Sveučilišta krćile put od predznanstvene k znanstvenoj

fazi, te da su mnoge discipline ponudile znanstveno-kritičku ocjenu radova toga razdoblja, iz čega se mogu deducirati svjetonazor preporodne generacije, njihov ideal čovječanstva, pravde, plemenitosti, etika općenito.

No, zanimljivo je upozoriti i na upućivanje filozofiji odlučne važnosti za ostvarenje duševnih težnji naroda, u smislu Markovićeve postulata o primarnoj važnosti stjecanja duhovne domovine. Na takvom filozofskom oduhovljenju narodnog bića, narodne duše, a Bazala govori o „duševnom životu naroda“ i „duševnoj svijesti“, radila je plejada hrvatskih filozofa zadnje trećine 19. i početka 20. stoljeća (Arnold, Marković, Bazala, Bauer, Kržan, Stadler, Rački), pri čemu je pojam „duša naroda“, još romantičkim naslijeđem, obujmljivao od jezika, običaja, predaje, povijesti, do politike, kulture, književnosti i umjetnosti, dakle estetičkog. Pomalo je paradoksalno da se u vrijeme realizma, kao eminentno pozitivističkoga usmjerenja, pri kraju stoljeća u filozofskom mišljenju pojavljuje problematiziranje „filozofije života“ koja uvažava kako metafizičke, ontološke, tako i starčevićevsku „znanost života“, odnosno jedinstvo srca i uma. Uostalom, i Arnold je upozoravao na opasnost specijalizacija pragmatičkih znanstvenih disciplina koje prijete europskom duhu.

Ne samo da se od Šenoe do Arnolda misaona preokupacija kreće oko oduhovljenja narodnog bića, pa se zato i spektar različitih filijacija (senzualizam, idealizam, pesimizam, psihologizam, empirizam, materijalizam, evolucionizam, darvinizam, panteizam, biologizam, pedagogizam) borio za primjereno mjesto unutar identitetskoga polja, nego su se i te različite orijentacije i njihove nosive ideje (istina, stvarno, iskustvo, objektivno, pravda, sloboda, ljepota, imaginacija, stvarni život) ujedno i našle u temelju realizma. Zato se književnosti i umjetnosti, kao „ćutilnoj djelatnosti“, pridavalo iznimno značenje ne samo u oduhovljenju narodnog bića, nego i kao braniku protiv materijalizma koji hoće zatrti carstvo ideala i ideja, kako je naglašavao Hranilović. Zato je taj filozofski „zagrljaj“ realizma, u najširem smislu riječi, kako su govorili Bauer i Arnold, nastojao signirati horizont gnoseologije i noetike, mogućnosti spoznaje supstancijalnog i pojavnog, bića i svijeta, tvarnog i duševnog, umskog i osjetilnog, znanja i čuvstva, te je predstavljao možda posljednji istinski i velik napor duha da se situira kompleksnost bića (hrvatskog) u odnosu spram sebe sama, naime ozbiljenja čovjeka kao misaona stvora, te u odnosu spram zajednice koja ga sudređuje. Nakon tih vremena dogodilo se upravo ono što su oni predviđeli u slučaju manjka konstitutivnog na koji su ukazivali.

Dakle, ako se za filozofiju ilirizma odnosno romantizma, na tragu zapadnoeuropskog mišljenja, može reći da je bila vođena idejom jezika kao "tumača i provodiča izobraženja", kao duševnog života naroda, za poslijeporodno razdoblje, inače razdoblje znanstvenih priprema, jamačno je značajna ideja filozofije kao „znanosti života“, ideja filozofije povijesti, da bi pri kraju stoljeća bila preokupirana etikom, ontologijom, psihologizmom, estetikom, neoskolastikom, političkom filozofijom, odnosno onim što je Marković podrazumijevao isticanjem filozofije u duhu „ujedinitelja misli, čuvstva i čina“ (kako je govorio u dramama).

Poznata teza da tko ima **tisak** taj ima moć, pokazala se točnom i unutar hrvatskoga prostora, čime je dokazana njegova višestruka uloga, posebno u „prevratnim“ vremenima. Prva hrvatska tiskara bila je u Senju koncem 15. stoljeća, dočim ju je Zagreb dobio tek 1664., a kaptolska je tiskara proradila tek u drugoj polovini 18. stoljeća. Ako je za Hrvatsku pomalo paradoksalno, za Austriju ne bi trebalo biti u toj mjeri, da nakon Gutenbergova izuma u 15. stoljeću, za razliku od drugih europskih zemalja (Njemačka, Francuska, Engleska, na samom početku 17. st.), u Beču tek početkom 18. stoljeća izlaze novine na latinskom jeziku (*Ephemerides Austriacae Vindobonenses*, 1703.). Valjda po „uzoru“ na taj model i u Zagrebu 1771. izlaze prve hrvatske novine na latinskom (*Ephemerides Zagrabieneses*), tiskane u Kaptolskoj tiskari kojoj je bio upravitelj Antun Jandera, ovdje u funkciji izdavača i nakladnika.

Već tada latinština je određena kao znak otpora, jer zemaljska vlada sve više počinje uvoditi njemački u javni i upravni život, tim više što je cenzura uvedena tek 1787. Tek petnaest godina potom pojavile su se u Zagrebu novine na njemačkom jeziku (*Agramer deutsche Zeitung*, 1786.), dakle u godinama reforme cara Josipa II., a riječ je bila o prosvjetiteljstvu „odozgo“, a ne toliko o nacionalističkoj germanizaciji. No, Janderovom smrću u liku bečkog tiskara i knjižara Ivana Tome pl. Trattnera u Hrvatsku ulazi tiskarski kapital. On je isposlovao privilegij za tiskaru u Varaždinu i distribuciju školskih knjiga u čitavoj Hrvatskoj na dvadeset godina. Kako je Varaždin izgorio 25. 4. 1776. on svoj posao seli u Zagreb, a 1787. započeo Rusko-turski rat, u koji je ušao i Josip II., te je osvanulo konjunktorno vrijeme, Trattner u Zagrebu pokreće *Kroatische Korrespondenten*, koji izlazi dvaput tjedno, i uglavnom donosi vijesti s ratišta, potom dvorske izvještaje, te nešto domaćih vijesti i oglasa, a proglasi su pobuđivali regionalni patriotizam. List je dakle bio informativan, bez „jofinističke“ propagande (usp. Horvat, 2003: 41).

Koncem 18. stoljeća, zapravo početkom „dugog“ 19. stoljeća (nakon smrti Josipa II. 20. 2. 1790.), rađaju se ideje koje prethode modernom nacionalnom pokretu, posebno orijentacijom prema „narodnom“ jeziku (jer je Sabor 1791. dao sugestiju da se u škole u Hrvatskoj uvede mađarski jezik). U to je vrijeme mladi učenjak, matematičar, astronom, historičar u duhu enciklopedista (*Događaji svijeta*, 1792.) Mirko Danijel Bogdanović zatražio izdavanje novina na hrvatskom jeziku za što je i dobio odobrenje. No, do realizacije nije došlo zbog promijenjenih političkih prilika. Tek je Francuska revolucija dala nov oblik i pravac novinstvu u Europi, posebno u funkciji ideološke borbe.

Pa ipak, prve novine na hrvatskom jeziku ne izlaze u Zagrebu nego u Zadru za vrijeme francuske okupacije (*Il Regio Dalmata – Kraljski Dalmatin*, 1806.), tjednik čiji je jedan stupac bio tiskan na talijanskom a drugi na hrvatskom, koji je inače bio doslovan prijevod talijanskog dijela lista. On je donosio poduke iz različitih privrednih zanimanja, te vijesti iz zemlje i francuskog imperija, u svom političkom dijelu izrazito propagandne. Za to vrijeme u habsburškoj Hrvatskoj izdaju se pamfleti (*libellum*), dok pokušaj Antuna Nagya za izdavanjem *Slavonskog Feniksa* – koji je trebao donositi vijesti, poučna štiva o ekonomiji, poljodjelstvu, vrtlarstvu, a u zabavnom dijelu prikaze iz povijesti – nije uspio, kao što nije ni nastojanje Đure Šporera za izdavanje *Oglasnika Ilirskog*, iako je za njega dobio odobrenje. Još desetak godina vlada mrtvilo, iako 1815. izlazi časopis *Agramer Theater Journal*, i tek 1825. pojavljuje se časopis *Luna* na njemačkom jeziku (pokreće ga Franjo X. Stauduar) koji sporadično objavljuje i priloge (pjesme) na hrvatskom (kajkavskom) jeziku (T. Mikloušića, F. Kvaternika, Lj. Gaja i drugih). *Luna* postaje od 1830. zabavni prilog novog lista *Agramer politische Zeitung*, koji je zapravo ostao njemački list u Hrvatskoj. I ponovno je revolucionarna 1830., ustanak u Poljskoj i Grčkoj dao zamah. Osnivaju se „kasina“ kao sastajališta nezadovoljnika rad kojih je rezultirao knjižicom Josipa Kuševića (*De municipalibus juribus*, 1830.), popisom državnopravnih dokumenata, koja je postala temeljem političkog i publicističkog djelovanja u sporu s mađarizacijom.

Međutim, to je već početak Gajeva djelovanja (*Kratka osnova hrvatsko-slavenskog pravopisanja*), a 1832. kad dolazi u Zagreb, s već gotovim instrumentom za novinsko i književno djelovanje, počinje značajnija aktivnost za pokretanje novina. Slične su ideje ponudili Derkos i Drašković, a proces za odobrenje izdavanja *Narodnih Novina* i *Danice* išao je mukotrpno jer su se morale „stratificirati“ unutar društvenih promjena čiji je glavni akter bilo niže plemstvo

u zemlji bez većih gradova, bez značajnije prometne povezanosti, s pretežito anacionalnim pučanstvom. Prvi broj novina pojavio se 6. 1. 1835., a *Danice* 10. 1. Glavni protagonisti (Gaj, Rakovac, A. Mažuranić) bili su stihotvorci a ne novinari, te im je manjkala i novinska tehnologija i jezik, pa su „u hodu“ morali svladavati tehnologiju proizvodnje vijesti, iako su bile slično strukturirane kao i austrijske: vijesti o političkim (domaćim) događajima, vijesti o imenovanju, vijesti iz Austrije i Ugarske. Jezik je pak Gaj riješio vrlo taktično i lukavo, postupnim prelaskom s kajkavskog na štokavski, što nije išlo bezbolno. Ono što nisu mogle ili smjele donositi novine preuzela je na sebe *Danica* – širenje ideje preporoda na političkom, kulturnom i društvenom planu. Pače i institucionalnom; naime, 1836. Gaj objavljuje članak „Društvo prijatelja narodne izobrazbenosti ilirske“ s jasnim ciljem organiziranja „duhovne zabave“, rada na izobrazbi različitih znanja na narodnom jeziku, skupljanja knjiga i rukopisa, što je zapravo početak „Matice ilirske“ kao generatora narodnog kazališta, nakladnog zavoda i muzeja. Nakon uspona i padova, kriza, *Novine* tek 1841. prestaju biti samo budničarske te serijom feljtona Vukotinović (*Zimske misli*) podastire kritiku društvene stvarnosti, negativnih strana ilirizma, strančarenja, a zabranom ilirskog imena (1843.) novine gube onaj prvotni zanos i važnost.

Vrijedno je upozoriti na časopis na njemačkom jeziku (*Croatia*, 1839.), koji uvodi niz novih rubrika, posebice gospodarske, te karlovački *Der Pilger* (1841.), list za domovinske interese, umjetnosti i industriju, koji je s obzirom na strukturu karlovačkoga društva i njegovih zanimanja bio njegova prava slika. Sličan je bio riječki polutjednik (*Eco del Litorale Ungarico*, 1843.), dok je zadarska *Zora Dalmatinska* (1844.) prvi list u Zadru na narodnom jeziku tiskare Braće Battara s urednikom i pokretačem Antom Kuzmanićem, braniteljem ikavice, dok u Beogradu, u krugu poljskog emigranta Franje Zacha, izlazi prvi necenzuriran list Hrvatske *Branislav* (1844.). I opet je revolucionarna 1848. donijela nove vjetrove, te nastaje nekoliko novina na njemačkom (*Der Lucifer* u Varaždinu, *Volkssredner für Vaterland* u Osijeku), talijanskom (*L'Avvenire* u Dubrovniku, ali potpuno u slavenskom slobodarskom duhu, još ranije *Gazzetta di Zara*, 1832.), a u vrijeme zasjedanja sabora 1848. izlaze *Saborske novine*, prvi stranački dnevnik u Hrvatskoj u vrlo demokratskom duhu, koji se ugasio prestankom rada Sabora. No, te je godine (6. 8. 1848.) počeo izlaziti *Slavenski jug*, a dva dana kasnije njegov dodatak *Prijatelj puka* (namijenjen širokoj narodnoj populaciji), oba pod uredništvom Dragojla Kušlana, s

mislima vodiljama – ustavnost, liberalizam, demokracija. List je stekao značajan status te su ga čitali politički ljudi izvan Hrvatske i Austrije „kao pouzdan kompas za upoznavanje prilika kod Južnih Slavena“ (Horvat, 2003: 138), dok mu je programsku intenciju i političko-ideološku platformu legitimirala serija „Političke iskrice“, čiji je autor vjerojatno, prema pregnantnosti i stilu, bio Ivan Mažuranić. *Slavenski jug* postao je glasilo nove političke stranke (Slavenska lipa), stekavši time status političko-stranačke legitimacije, bivajući ujedno najradikalniji list u Habsburškoj Monarhiji. Svojevrsan pandan tomu listu jest prvi domaći list na njemačkom (*Südslawische Zeitung*, 1849.) koji pokreće Dimitrije Demeter, a uređuje Josip Praus, s proklamacijom „prava, istine i interesa naroda“. Pod apsolutizmom je dakako bila onemogućena publicistička djelatnost, a to je ujedno vrijeme kada u Hrvatsku prodiru stečevine tehničke revolucije, od poštanske marke do brzjava. No, ipak dvadeset i pet godina učinilo je svoje te je unatoč dvostruko perifernim karakteristikama upravo novinstvo iznijelo na leđima kapitalne promjene: pravopis i štokavštinu, povezalo je „razbacana uda“, stvorilo prvu čitateljsku publiku, „istreniralo“ naviku dnevne potrebe tiska, radilo na nacionalnom osvješćivanju i integraciji, što kasnije nije mogla zatrti niti germanizacija ni mađarizacija. Iznijeli su to na leđima Ljudevit Gaj, Bogoslav Šulek, Dragojlo barun Kušlan i Edvard Vrbančić.

Tek nakon ovoga razdoblja slijedi stranačko novinstvo koje će se u različitim modifikacijama protegnuti, više-manje, sve do danas. Moglo bi se reći da je to počelo porazom habsburške vojske kod Solferina 24. 6. 1859. o čemu su *Narodne novine* i *Agramer Zeitung* izvještavali samo službeno. I upravo je te godine Edvard Vrbančić podnio molbu za izdavanje lista *Pozor* (kasnije *Obzor*), no kako nije uspio, 1860. ponovno je uputio molbu. U međuvremenu u Rijeci (*L'Écco di Fiume*, 1860.) te Zadru (*La voce dalmatica*, 1860.) izlaze listovi na talijanskom, s idejama talijanskog *Risorgimenta*, ali i partikularizma. Prvi broj *Pozora* izlazi 1. 10. 1860., a Vrbančiću se pridružio, kao član redakcije, Ivan Perkovac. List, prvi u značajnijem smislu, od uvodnika čini nosiv dio, a uz to slijede politički članci, pregled novinstva te osvrti na vanjske događaje, dopisi iz pokrajine, vijesti iz gospodarstva, meteorološki izvještaj. List uspijeva okupiti sve političke aktere, što naglašava u uvodnom članku kao svoj program. Ti su uvodnici doduše još učene rasprave koje mentorski poučavaju, što je u biti odražavalo društveno-kulturno „stanje nacije“, a ne začuđuje ako se ima na umu da su glavni akteri Perkovac, Rački i Šulek. Rački i izgrađuje neku vr-

stu ideološkog programa *Pozora* (ideja jugoslavenizma), a s druge strane Starčević člancima koji ilustriraju svojevrstu „filozofiju povijesti“. No, izborom Perkovca i Vrbančića za saborske zastupnike, list se postupno pretvara u glasilo nove liberalne narodne političke stranke. U redakciju ulaze Josip Miškatović i Blaž Lorković, dok August Šenoa postaje glavni feljtonist lista s aktualnim temama („Vječni Žid u Zagrebu“). No, list će do svoje „preobrazbe“ u *Obzor* (1871.) doživjeti teške trenutke, čak i prestanak izlaženja, sve kao posljedicu stranačkih borbi u Hrvatskoj koje će uslijediti, i tek kad postaje glasilo Narodne stranke (od 1871.), po kojemu će se oni i nazivati „obzoraši“, u narednim desetljećima postaje najistaknutiji list u Hrvatskoj, pravi „journal d’opinion“, ali sve više prostora posvećuje kulturi (Veber Tkalčević, Marković), a podlistak sa svoje strane postaje u neku ruku nadomjestak stručne historijske revije (Rački, Kukuljević, Klaić, Nodilo, Smičiklas).

No, u to vrijeme ustavnih sloboda u Hrvatskoj će živnuti novinstvo i izvan Zagreba, kao *Glasonoša* (1861.) u Karlovcu, zabavni i političko-informativni tjednik, *Naše gore list* (1861.), obiteljski zabavnik, Tkalčev *Ost und West* (1862.) u Beču, u Zadru pak *Il Nazionale* (1862.), oko kojega se okuplja dalmatinska intelektualna elita (Nodilo, Pavlinović, Klaić), a imao je svoj prilog na hrvatskom jeziku, da bi kasnije uloge bile zamijenjene. Tiskanjem lista *Zvekan* (1867.) počinju u Hrvatskoj oživljavati humoristično-satirične publikacije, uglavnom pod pokroviteljstvom Stranke prava čije je ideološko (Starčevićevo) glasilo bio, kao što je to bilo i glasilo (1868.) *Hervat* (kasnije *Hervatska*). Uz to u Zagrebu izlazi *Humoristički list* (1877.), čiji je glavni suradnik A. Šenoa, *Vragoljan* (1881.) i drugi. Mažuranićevim dolaskom za bana u primorju se javljaju listovi koji započinju opoziciju (M. Makanec) protiv novoga stanja, pa se tako *Primorac* (Kraljevica, 1873.) približava tipu informativnih novina te uz političku i ekonomsku rubriku prvi unosi i pomorsku rubriku, dok s druge strane zadarski tjednik *La Dalmazia Cattolica* (1870.) organ je interesa Katoličke crkve, a tek ga 1880. Ivo Prodan skreće k pravaštvu i ukida talijanski naziv. Kao opozicija *Primorcu* se pridružuje osječki na njemačkom jeziku *Die Drau* (1876.), potom *Branislav* (1878). No, sušačka *Sloboda* (1878.), sa svojim suradnicima (Ante Kovačić, Eugen Kumičić, August Harambašić, Hinko Hinković, Erazmo Barčić) uistinu predstavlja, idejama slobodarstva i demokratizma, pravu ne tako starčevićansko radikalnu pravašku opoziciju. Tako se može reći da je pravaška *Sloboda* donijela promjene, uostalom i kao „škola“ nove vrste novinarstva kao što je do nje bio *Pozor/Obzor*. Stil su obogatili svaki-

dašnjim jezikom, postali su temperamentniji i žustriji, a približavanjem stvarnosti postali su pristupačniji široj čitateljskoj populaciji. Kruna je novinstva pri kraju 19. stoljeća jamačno Supilova *Crvena Hrvatska* (u Dubrovniku 1891.) jer je postavila nove standarde u stilu, strukturi, ideji, cjelovitosti i političkoj zrelosti. Donekle je sličan tip lista nastavljen *Hrvatskom slogom* (1898.) i nasljednikom, Supilovim riječkim *Novim listom*, s jedne strane, dok se s druge strane pojavljuje *Dom* (1899.) Antuna Radića, namijenjen seoskoj populaciji.

Iako bi „dugo“ 19. stoljeće trebalo vremenski odrediti godinama 1790.–1918., ipak je novo, dvadeseto, stoljeće počelo događajima koji će ubrzati kraj Austrije, pa tako i mađarske hegemonije, te je ono istodobno koliko kraj 19. toliko i početak 20. stoljeća. Te će početne godine i hrvatskom novinstvu prouzročiti nagle mijene. Odnosilo se to jednako na sve veću informativnost novinstva, na korištenje tehničkim stečevinama (brzozav, telefon, radio, fotografija, rotacijski stroj, grafička industrija, zračni promet), kao i na strukovno i sindikalno udruživanje, dionička društva kao pokretače novina, ili s obzirom na nove društvene pomake, pojavu radničkog i strogo ideološkog (stranačkog) novinstva.

Radi veće zarade i širenja tržišta i tisku je trebao jedan jezik – za naše ćemo praktične prilike zvati ga – *tiskovni jezik* – koji je ima značajnu ulogu, čega je bio svjestan Gaj i njegovi prethodnici koji su nastojali pokrenuti različite profile tiskovina. Taj tiskovni jezik, koji je pomogao i književnom u normativizaciji, generiran uz ino i tržišno, radio je također, onako „usput“, na konstrukciji temelja (nad)nacionalne svijesti: prvo, unificiranjem polja (tržišne) razmjene i komunikacijske protočnosti; drugo, u odnosu na latinski „ispod“, a u odnosu na „dijalekte“ (za ovu priliku ćemo čakavski, kajkavski i ikavske jezike zvati „dijalektima“ radi terminološkoga razlikovanja) „iznad“ tih vernakulara, pa je tako jednostavno zauzeo, bez napora „osvajanja“, „slobodni“ prostor „između“. U ambicioznom Gajevom planu to bi značilo da se trebao jednako osjećati stanovnik od Koruške do Bugarske, čime se jamačno postupno trebalo osvijestiti veliku količinsku narodnu činjenicu. Slična bi se funkcija u početku mogla pripisati i solunskoj braći (Ćirilu i Metodiju). Treće, kako je tiskovni jezik „odmah stvoren“ mogao se steći dojam da je on „odvajkada“, a kako se nacija, slijedom toga, „odvajkada“ služi njime, i ona je „odvajkada“, i to kako u prostornom (rasprostranjenost) tako i vremenskom (povijesna protežnost) smislu. I četvrto, tiskovni je jezik preko kapital-vrijednosti (tiskovinama) implicirao stvaranje moći vlasti, ili

stranaka, elita, odnosno određene ideje, u smislu vladanja javnošću, koja se ujedno time nivelirala. To je postupak sličan današnjem informacijskom društvu.

Nadalje, glede „opskrba“ koje je tiskovina svojom matricom pružala društvu, razvidno je da je ona od početka pravoga zamaha, s Gajem nadalje, u žanrovskom smislu razvijala one oblike koji su u tom trenutku bili najprimjereniji za društveni „opis“ (kritiku, analizu, napad, podršku), „pakirajući“ kako određene forme političke, društvene i ideološke kritike, tako i, imajući na umu recepciju, komunikacijsku protežnost i jednostavnost. Nadalje, treće, na jezičnoj razini, dakako „uz pomoć“ stila, uvlačili su svakodnevne razgovorne oblike udaljavajući se od pravno-učenih rasprava (primjerice Vukotinovićeve *Zimske misli*, ili Mažuranićeve *Političke iskrice*), ili su pak evoluirali u objektivne, uvažavajuće i tolerantne analize (Perkovac), s jedne strane, dok se s druge strane također razvija strastven polemički diskurs koji nije štedio protivnika (Starčević) i koji se često pretvarao u pamflete, te mu je i jezik bio bliži svakodnevnom uličnom govoru (Ivan Vončina), da bi u drugih prerastao u smirenu i kultiviranu ironičnost (Supilo). Taj bi se segment mogao nazvati pedagogizacijom društva.

Moglo bi se zaključiti da je tiskarska tehnologija, u ovom slučaju tiskovni jezik, omogućila stvaranje kapitalizma, niveliranje i ujednačivanje društvenog korpusa, prostorno proširenje i vremenski efekt „starosti“, i tim elementima pomogla konceptualizaciji i konstrukciji „zamišljanja zajednice“ sadašnjice, čija je morfologija postavljala scenu za koncipiranje suvremene nacije, koja je pod imenom ilirska trebala, poput SAD-a, predstavljati „talionicu“, a dalje se razvijala u skladu s mogućim političkim „sugestijama“. I danas je „tiskovni jezik“ na teritoriju Hrvatske donekle „talionički“, odnosno „autoritaran“, „nivelirajući“, jer je on ne samo u metropolskim glasilima nego jednako i u pokrajinskim, jednak, i samo se u kojim stalnim rubrikama „potkrada“ primjerice čakavski ili kajkavski, i to kao humoristični dodatak. U književnosti je situacija ipak drugačija. Prema tome, novinstvo je sa svojim jezikom imalo funkciju povijesne informiranosti (pravno-ustavotvorne legitimacije), komunikacijske protežnosti i razumljivosti, naredbodavne pedagogizacije, institucionalne (državne i stranačke) reprezentacije i analitičke kritike postojećega (političkoga) stanja, te dakako jezične standardizacije svakodnevna govorna jezika, ali i uniformiranosti.

Zaključak – epistemološki nacrt

U preporodnom razdoblju *znanstvena sredina*, koji se pojam počeo rabiti paralelno kao i kulturna sredina, tek signira svoje pripreme radove i aktivnost, kako u Dalmaciji tako i u banskoj Hrvatskoj. Dobar je dio napora pritom uložen u tvorbu hrvatskoga znanstvenog nazivlja, dakle stručne terminologije, jamačno u skladu s „iznalaženjem“ jezika uopće. Ta je djelatnost bila disperzirana na različita područja djelatnosti – tekstovi objavljeni u *Danici*, tekstovi objavljeni u *Novouređenom iliriskom kalendaru*, tekstovi objavljeni u *Gospodarskom listu*, te izvorna/prevedena znanstvena djela. Iz strukture tih glasila razvidno je da se, uz nazivlje, poklanjala pozornost astronomskim pojavama i otkrićima, ali i da se spoznala važnost primjerice kemije, jer je to bilo povezano s mogućnošću i potrebom poznavanja različitih vrsta gnojiva. I tek je 1850. pod okriljem Hrvatsko-slavonskog gospodarskog društva utemeljen *Naravoslovni odsjek* zaslugom Ljudevita Vukotinića, čiji se rad *Mineralogija i geognozija* (1851.) drži „jednim od prvih znanstvenih radova na našem tlu“ (Paušek-Baždar, 1998: 591). Vukotinić dapače ističe ideju kako se najprije moraju razviti temeljne znanosti, a tek potom bi slijedila popularizacija, dok Bogović zastupa tezu kako je i jedno i drugo, istovremeno, nužno potrebno. Razvidno je, dakle, da je u preporodnom razdoblju riječ o popularizaciji znanosti kao i o brizi za tvorbu znanstvenoga nazivlja.

U narednom razdoblju već je uočiva pojava pripreme za institucionaliziranje prirodnih znanosti kako bi se dostigla europska razina. Međutim, taj je proces naišao na otpor dvojake vrste. Prvi se jamačno nalazio u specifičnim hrvatskim prilikama, odnosno intencijama, a drugi u općem svjetonazoru. Prvi se odnosio na ideju „narodne znanosti“ (zagovarali su je F. Rački, V. Berić, V. Pacel) i njenu primarnu važnost, glede specifičnosti, u odnosu na prirodne znanosti, i njene univerzalnosti. Drugi razlog odnosio se na otpore glede svjetonazora. Riječ je bila o mehanicističkoj predodžbi svijeta koja se temeljila na prirodnoznanstvenoj ideji o evoluciji, u čemu je hrvatska katolička misao (A. Bauer) prepoznala opasnost materijalističkoga (ateističkoga) svjetonazora. O tome su morali voditi računa i hrvatski prirodnoznanstveni djelatnici te u svojim radovima dokazivati kako i prirodne znanosti idu u prilog postojanju Stvoritelja.

I u tom razdoblju razvitak se prirodnih znanosti može pratiti u četirima vrstama djelatnosti – prijevodi, izvorna djela, rasprave i popularni tekstovi (usp. Paušek-Baždar, 1999: 425). Tako je prvo prirodnoznanstveno izvorno djelo

objavljeno 1853. djelo Josipa Partaša (*Početno naravoslovlje za potrebe nižih zavoda i za samouke*), koji u svom radu koristi već tada prevedene poznate Baumgartenove i Smetanine fizike. Prvo prirodoznanstveno djelo, isključivo impostirano na materijalističkoj ideji, jest *Načela fizike* (1875.) Lovre Borčića, koje koristi najrecentnija europska znanstvena otkrića. Pokretanjem *Vienca* i osnutkom Akademije stvari postaju mnogo bolje, tako da se u *Radu* mogu objavljivati „mehanički“ radovi poput *O novoj fizikalnoj teoriji* i *Prilog k fizikalnim teorijama* Antuna Laska kao i niz radova drugih autora (Vinka Dvořaka, Martina Sekulića, Josipa Torbara). Navedeno je dokaz kako je hrvatska znanstvena misao postupno dosegala europsku razinu, na polju stručnosti i na polju institucionaliziranja. Međutim, nama je jednako važno, a za epistemološku zrelost i važnije, ukazati na sljedeće.

Skicozni prikaz različitih znanstvenih „obrada“ društva i kulture u 19. stoljeću, shvaćeno u najširem smislu, dovodi nas do svojevrstna epistemološkog nacrtu, koji se može reducirati na nekoliko polja koja stoje u temelju diskurzivnih „sređivanja“. Naglasiti je da je riječ o *diskursu obrada*, a ne primarnim sektorskim praksama, s čime smo se susreli u poglavlju o „činjenicama društva“. Ovaj tip diskursa još uvijek ima sposobnost foucaultovske moći diskursa, za razliku primjerice od današnjeg stanja „smrti (moći) diskursa“ u korist, pojednostavljeno rečeno, eksteritorijalnosti elektroničke mreže (elektroničkih „praznih“ označitelja). Riječ je, dakle, o *jeziku*, ne dakako jeziku kao nacionalnoj legitimaciji, kao primjerice u romantizmu, ili mediju književnosti, o čemu će biti posebno riječi, nego o jeziku kao „sistematizatoru“, onom koji metastrukturalno uređuje određeno polje obrađenih struktura, i tako čini znanstveni red u poretku sektorskih činjenica. Sektorska polja, jednom „obrađena“, nisu više ni „slobodna“, u smislu „prvoga viđenja“, u smislu „prirodnosti“, niti su više, za daljnji postupak, oslobođena u smislu nulte točke tumačenja, posredovanja, nego su, kao zabilježena, već na svoj način „preparirana“ i tako ponuđena svakom budućem, novom, tumačenju, s jedne strane, a s druge strane već samim tim ona tumače i na taj način proizvode.

Nevedeni je jezik, naime, ponajprije morao takorekuć konstituirati sebe kao znanstveni govor/iskaz, a to znači najmanje četvero. On je morao najprije potražiti i iznaći *pojmovnu* jasnoću (termine, nomenklaturu) kakvu mu je pružio onodobni hrvatski jezik, a kakvu mu je uspoiredno „ogledalno“ nudio latinski, njemački, pa donekle i francuski, talijanski, na kojima su tada pisana relevantna znanstvena djela. To je tim važnije što su neka takva djela

ili prevođena, ili parafrazirana, ili se njima, kao znanstvenom literaturom, koristila i hrvatska znanstvena misao. Dakle, donekle je trebalo već gotova europska znanstvena dostignuća „prepjevati“ u hrvatski znanstveni jezik i tako ga, „izmišljajući“, „standardizirati“.

Nego, kako je tada i sam hrvatski jezik bio u procesu standardizacije, od leksičke do sintaktičke razine, znanstveni je diskurs bio prinuđen na sličan posao, dakle „izmišljati“ svoju strukovnu standardizaciju te normativnost na leksičkoj razini. Sa sličnom se teškoćom našao i glede *sintaktičkog* ustroja, dakle rečeničnog skladanja, točnije rečeno prohodnog i čitljivog stila iskazivanja sektorske struke. To je trebalo izvesti tako da se, slijedom sintaktičkog nizanja, ne dogodi da se koji sintaktički dio „zaboravi“ zbog teškoće, „kratkog spoja“ svojih dijelova, ili pak zbog kumulativnosti pozitivnih činjenica kao podataka strukturne važnosti znanstvenog sektora, jer bi to već zadiralo u jezičnu veridikciju te bi olabavilo znanstveni kriterij i znanstvenu uvjerljivost („istinu“). Kad su bila zadovoljena ta dva kriterija, tek se tada moglo prionuti poslu sa *semantičkom* jasnoćom, dakle nedvosmislenošću znanstvenoga diskursa, koja je nužna naprosto radi diskurzivne elaboracije teza, opisa procesa, sintezna zaključka, jednom riječju radi postupnosti i metodičnosti. I četvrto, tako „sređen“ znanstveni diskurs nosio je svojom „sređenošću“ implikacije koje su se odnosile na sasvim određen znanstveni etos (autora), na svjetonazor, ne autora, nego sektorskog znanstvenog polja, pa je dakle riječ o *ideji* svijeta i filozofiji stanja, procesa i telosa. Ona je bila više na tragu materijalističke ideje utjecajem tada popularne darvinističke teorije, iako je bilo sporova između materijalista i nematerijalista. Znanstveni je jezik, dakle, svojom sređenošću i uređenošću, s jedne strane, proizvodio hijerarhizaciju „stvari“ unutar sektora, a s druge strane namirivao određenu ideju, povrh toga što je i „predmet“, sa svoje strane, dakako imao i tumačio također određenu ideju svijeta. U sretnom slučaju te su se „dvije“ ideje podudarale.

Ono što je devetnaestostoljetni hrvatski subjekt htio istaknuti jest jamačno *pravna* reglementacija i regulativa. Ona se odnosila koliko na legislativu toliko i na historio(filozofiju). Prva je uznastojavala na argumentacijskoj nedvosmislenosti i težini ugovornosti, od međudržavne do lokalne (od *Pacta conventa* do *Vinodolskog zakonika*), i tako dala do znanja postojanost subjekta koji je spreman i voljan, na temelju svoje subjektivnosti, donositi odluke i regulative koje će postati normom ponašanja u različitim modusima odnošenja, dakle intersubjektivnosti, koju je cijenio kao podlogu društvenog ozbiljenja zajednice

(komunitarizma). Tako se ona naprosto „uredila“. Time je dokazivao oformljenost (formativnost), (povijesnu) zrelost i (strukturni) dignitet. Glede drugoga, htjelo se pokazati da takva pravna podloga nije puka trenutna „poštalicica“ za neke kratkoročne dobitke, nego da je ona u samom temelju historijskoga odvijanja hrvatskoga subjekta (naroda, nacije, države), koji je davnom poviješću inauguriranu, praksom te povijesti dokazanu i vrednovanu, pa dakle i utemeljujuću i obvezatan pri svakom novom, promijenjenom, modusu interakcijskih akata, u smislu djelovanja i u smislu administrativnih regulativa. Time je dokazano da hrvatska nacija (i država) nije „izmišljena“, kako bi to htjeli Anderson i/ili Gellner, nego da je ona povijesnom događajnošću konstituiran subjekt koji samo nije imao „sreće“ da u svim povijesnim razdobljima opstoji samostalno nego je, zbog „taktičkih“ razloga, morao posegnuti za različitim modalitetima zajedništva s drugim. A time je dokazao da uvažava Drugog i kad „mora“ i kad „ne mora“. Moglo bi se reći da je to bila prisila, ali je iz nje on izvukao za sebe povoljnije stanje i tumačenje, koje je mogao ponuditi Drugom kao nužnu poziciju.

Naime, istraživanje je povijesti imalo značajnu ulogu, posebice u hrvatskom narodnom preporodu, od pravno-političke u borbi protiv mađarske dominacije, do legislativne kada je trebalo potvrditi hrvatsku samosvojnost. Ne smije se zaboraviti ni romantičko-mistifikatorska uloga za podizanje morala u borbama koje su tek slijedile. Radilo se o tradicijskoj starodavnosti i herojstvu, te etničkom jedinstvu Slavena na golemom prostoru „od Alpa do Tihog oceana“. Riječ je o zastrašujućoj golemosti i samopoštovanju. Upravo zbog tih nakana historiografski diskurs je u ilirskom pokretu, u autora koji nisu bili po habitusu historičari, a nošeni navedenim patosom, dakle bili umnogome mitologizacijski, pače i mistifikatorski u službi identitetskog konstrukta. Sve je to ulazilo u horizont hrvatske državnopravne ideje.

Ne samo stoga, nego i zbog neprofiliranja navedenih segmenata epistemološkoga polja, uočiti je eklektičnu narav znanstvenih paradigmi, posebice Hrvatskog narodnog preporoda, koja je donekle i razumljiva. A bilo je to i zato što se uznastojavalo da se prihvati pera gotovo svatko tko znade pisati kako bi se pripomoglo „zajedničkoj stvari“. Pritom je ono „znati pisati“ podrazumijevalo, ne neko od znanstvenih znanja i znanstvenih strukturiranja diskursa, nego „priopćenje“ o nekom predmetu koji je mogao imati stvarno ili simboličko značenje za „zajedničku stvar“. A ta se „zajednička stvar“ odnosila ponajprije na integracijsku silnicu koja je trebala imati političke i kulturne efekte. No,

vrhu toga „znati pisati“ trebalo je potvrditi, ne znanstvenu ekipiranost, nego kulturni potencijal „opismenjene nacije“, društva. Tek će zabrana ilirskog imena sudionike pokreta „odvući“ iz politike u različita znanstvena područja kojima će se oni posvetiti s većom ozbiljnošću, i u pozitivističkom i u metodološkom smislu, pa je i to posredni dokaz da znanstvenu misao valja osloboditi bilo kakve politizacije. Na taj je način Bachov apsolutizam gotovo „iznudio“ znanstvenu paradigmu, o čemu najbolje svjedoči red pojavljivanja i hijerarhija važnosti za konačno ostvarenje društvenog i kulturnog, a time posredno i političkog bića Hrvatske. Pa se u konzekvencijama pokazuje kako su i episteme u funkciji konstituiranja nacionalnog i političkog subjekta.

To na veoma očit način pravda činjenicu pojave znanstvenih područja: prve znanstvene preokupacije bile su posvećene jezikoslovlju, političko-pravnim znanostima, historiografiji, arheologiji, folkloru i etnologiji, problemu školstva i pedagogije, a tek potom, po redu važnosti, „apstraktnim“ disciplinama – teoriji književnosti i umjetnosti, psihologiji, filozofiji (usp. Brandt, 1966.). Jamačno će osnutak Akademije i sveučilišta konačno verificirati epistemološki „obrat“.

Dakako, i u ovom segmentu bi valjalo pogledati „natrag“, u vrijeme kad su se pojavili prvi značajniji znanstveni radovi iz različitih područja „sume znanja“, jer su oni svjedočili ne samo o spektru mogućnosti hrvatskoga subjekta, ne samo o europskom kontekstu s kojim su znanstveno korespondirali i kome su u znatnoj mjeri pridonijeli, nego i o znanstvenoj zrelosti hrvatskog uma. Načelno se može istaknuti da je hrvatska znanost u vrijeme narodnih vladara bila u povojima, i da se jedino Dubrovnik, oslobodiv se od mletačke dominacije (1358.), mogao kulturno i znanstveno razvijati. Dalmacija, koju Ladislav prodaje Veneciji (1409.), bila je slabije sreće, ali se ne može tvrditi da to ipak nije osiguralo znanstveno i kulturno napredovanje. Najgore stanje je bilo u „ostacima ostataka“, gdje se tek oslobođanjem od Turaka (1699.) znatnije probudio znanstveni i kulturni rad, kao što se i u Dalmaciji, padom Venecije i dolaskom pod Austriju, još više pojačala kulturna i znanstvena aktivnost. I te činjenice, dakle, svjedoče o kontinuitetu koji se ne smije previdjeti kad se raspravlja o hrvatskom kulturnom identitetu.

Ovo potonje već zadire u polje *praktično-političkog*, koje je tijekom povijesnih procesa najviše dolazilo u teškoće, kako zbog hrvatske supstancije kao maloga naroda, tako i zbog osvajačkih pretenzija različitih carstava od srednjeg vijeka do druge Jugoslavije. Riječ je, dakle, o političkom biću i samoj biti političkog kao, može se slo-

bodno reći, ponajvećem hrvatskom martiriju koji je hrvatsku supstanciju reducirao kako ratnim pošastima tako i odselidbom. Dakako, tomu je pripomogla i ekonomska politika kolonijalnih centara koji su hrvatske zemlje ostavili na najnižoj razini moguće opstojnosti, pa tako i namjerno donjoj razini modernizacijskih procesa. Praktično-političko se, kako je razvidno od vremena ilirizma nadalje, „posredovalo“ u različitim formama i u različitim instancijama, različitom jačinom i različitom argumentacijom. Ono je moglo ekvilibrirati ne samo u odnosu na trenutnu kurentnost, nego i na trenutni „raspored snaga“. A moglo se „izjasniti“ u odnosu na reprezentante ideoloških formacija, koji su sugerirali i nametali različite modalitete u svrhu „opipavanja bila“ carskoj središnjoj politici. Zapravo, riječ je bila o svojevrsno pred-praktičnom „ispitivanju terena“ koje je trebalo, „provocirajući“, provjeriti snagu argumenta i prema reakciji u odnosu na to znati se ponašati, znati usmjeriti akciju. U svakom slučaju, iskaz (diskurs) je bio taj koji je bio „na kušnji“, i kao instancija ojavljivanja, i kao legitimacija ideologije, i kao reprezentant Drugog, i kao simbolična gesta subjekta koji je sebe držao već „identitetnim“.

Nije stoga čudno što je i sektor *novčano-ekonomski* stao u istu određujuću konstituentu, jer su o njemu najizravnije ovisili modernizacijski procesi, jer stoje u temelju privrednog razvitka i uopće napretka. Različite agende vazda su smjerale zatiranju i začahurenosti u stanje pred-modernizacije, jer su se na taj način, i kao „goli resursi“, mogle nesmeteno iskorištavati za potrebe carstava. Kao „najdolji sloj“, moglo bi se reći, on je izravno utjecao na strukturu društva, kao i na metastrukturno sređivanje, ne svojom izravnom naravi koliko posredovanjem, to jest utjecajem na ostvarivanje struktura koje su pretpostavka metastrukturnog sistematiziranja. On, dakle, nije samo omogućio propulziju „materijala“ različitih tehnika tehnologija modernizacije, nego je ujedno omogućivao „neovisno“ (objektivno, istinito) znanstveno sistematiziranje, etičnu epistemologiju. S druge strane, ekonomiju valja shvatiti ne samo kao puko „imanje sredstava“, nego i kao *ekonomiziranje* ekonomijama u smislu konsolidacijskog upravljanja različitim dobrima koja su nužna za realizaciju nekog od sektora društvene progresije (određenog strukturnog polja), pa je riječ o „pripravama“ struktura, kao i različitim mogućnostima korištenja dobara kao metastrukturnim konsolidacijama „ostvarenih struktura“, te je riječ o metastrukturnim određenjima i „sređivanju“ struktura. „Prva razina“ govorila je o praksama, to jest zapravo o znanju korištenja u praksama, a „druga razina“ tumačila

je načine strukturiranja (znanstvenog) diskursa, koji je sistematizirao i „sredio“ prvu praktičnu razinu, istodobno je „teoretizirajući“ (na metastrukturnoj razini) i „modusno-prakticirajući“ (na praktičnoj, uporabnoj razini, kao i na „pedagogizacijskoj“ razini).

Bez velikog „napinjanja“ ova nas epistemološka skica napućuje na *Foucaultov učinak* (ideja o *gouvernementalitetu*), ako kulturne oblike i djelatnosti motrimo u kontekstu odnosâ moći, od stvaranja do učinka. Naime, dok je, prema Foucaultu, juridičko-diskurzivni oblik moći u europskim apsolutističkim sustavima imao funkciju očuvanja vladareve moći, u hrvatskom slučaju riječ je zapravo o ekstenziji hrvatske nacionalne i državotvorne realizacije („moći“), što bi išlo protiv širenja carske moći, u korist dakako svoje „lokalne moći“. To potvrđuje i „proširenje“ juridičko-diskurzivne moći na ostale kulturne sektore koji su se „širili“ prema građanstvu, pače i prema puku. Primjerice, jezik, kao „najočitiji“, nije trebao biti samo instrument vladavine, primjerice elite (jer nije ni bilo Vladara koji bi hrvatskim standardom manipulirao kao vladajućem). Druga je stvar što je štokavski, idealno-tipski, postao „vladajući“, ali na „donjoj“ razini komunitarnosti, i „odozgo“ s nakanom prosvjećivanja, a na razini vladanja i pravljenja razlike „gornji“ (Vladar) prema „donji (puk).

Za ovaj naš slučaj možda bi bile primjerenije Foucaultove teze iz eseja *Tehnologija jastva* (1989.) u kome definira *gouvernementalitet* kao „kontakt između tehnologije dominiranja drugima i tehnologije jastva“. Pri tom se prvi zaokuplja načinom kako se ponaša pojedinac u podvrgavanju određenim ciljevima, a drugi kao ono što omogućuje pojedincu da radi na sebi. S jedne strane, dakle, riječ je o organizaciji odnosa između osoba i kulturnih resursa, a s druge strane o radu na subjektivizaciji, pa je u stvari riječ o „ciljanim“ kulturnim tehnologijama. Upravo je u slučaju Hrvatske, kao nedržavne tvorevine u strogo smislu riječi, proces „gouvernementalizacije“ – putem navedenih „tehnika vladanja“ usmjeren prema oblikovanju i ponašanju pojedinca. A „tehnik vladanja“, kako je očito, razvijale su se u (hrvatskim) „nedržavnim“ organizacijama, pripremajući na taj način program svake moguće vlade.